

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Historický ústav

Studijní program: Učitelství pro základní školy

Studijní obor: Výtvarná výchova – Dějepis

DIPLOMOVÁ PRÁCE

**LIDÉ A VODA. PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM OSOBNÍ HYGIENY
PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ**

Vedoucí diplomové práce:

Prof. PhDr. Milena Lenderová, Csc.

Autor:

Jana Kalvasová

České Budějovice 2007

Prohlašuji, že diplomovou práci na téma „Lidé a voda. Příspěvek k dějinám osobní hygieny přelomu 19. a 20. století“ jsem vypracovala samostatně, pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v závěrečném seznamu.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

.....

V Českých Budějovicích, dne 27. 4. 2007

Mé poděkování patří především paní prof. PhDr. Mileně Lenderové, CSc. za vedení diplomové práce a podnětné rady, dále sestře Lucii za přečtení a připomínky k textu, Janu Doudovi za spolupráci na obrazové příloze a také Kateřině Janů a Janu Rotreklovi, kteří mi pomohli s překlady některých textů.

Anotace

Předkládaná diplomová práce se věnuje dosud plně neprozkoumané oblasti každodenního života, osobní hygieně. Zabývá se obdobím přelomu 19. a 20. století, mnohdy však zabíhá i hlouběji do minulosti, především do poloviny 19. století, kdy byly položeny základy systematictější péče o hygienu.

Práce se snaží vymezit předpoklady hygieny, kterou ovlivňovaly společensko–kulturní a vědecko–technické faktory. Zkoumá osobní hygienu, zahrnující především péči o tělo, vlasy, zuby, kosmetiku a tělesnou vůni. Dále se věnuje osobnímu prádlu a oděvu. Jeden z vytyčených cílů představuje zjistit, jakou roli sehrálo lázeňství (zejména vznikající moderní balneologie) a rozšiřující se tělovýchova a sport ve zvyšování úrovně osobní hygieny.

Heuristickou základnu práce tvoří dobová odborná literatura (především z oblasti zdravotnictví), memoárová literatura, dobový tisk a naučné slovníky.

Annotation

This dissertation deals with not fully explored area of daily life, a personal hygiene. The main period which this work dwells on is the turn of the 19th and 20th century but sometimes I need to go further to the past when the fundamentals of the personal hygiene were laid.

The work tries to devone the conditions of the hygiene which were influenced by sociocultural as well as scientific and technical factors. It also studies the personal hygiene including care of body, hair, teeth, cosmetics and body scent alike. Among these topics belong linen and clothes.

One of the highlighted aims is revealing the function of spas (especially modern balneology) and up-and-coming physical education and sport in the increasing standarts of the personal hygiene.

The heuristic base is composed of contemporary specialized literature and press as well as memoirs and encyclopeadias.

Obsah

Úvod	8
1. Hygiena, vysvětlení a vývoj pojmu	11
2. Faktory ovlivňující hygienu	14
2.1. Společensko–kulturní faktory	15
2.1.1. Společnost 19. a počátku 20. století	17
2.1.2. Výchova a vzdělání	22
2.1.3. Náboženství, morálka, mentalita	27
2.1.4. Dichotomie čisté – špinavé	31
2.1.4.1. Percepce čistoty a špíny	34
2.2. Vědecko–technické faktory	38
2.2.1. Zdravotnictví	39
2.2.2. Komunální hygiena, kanalizace	45
2.2.2.1. Odpad	48
2.2.2.2. Vodovod	49
2.2.3. Urbanizace, proměny bydlení, hygiena bytu	52
2.2.3.1. Vznik a vývoj koupelen	58
2.2.3.2. Cesta k modernímu záchodu	63
3. Osobní hygiena	69
3.1. Hygiena těla	70
3.2. Péče o vlasy	76
3.3. Ústní hygiena	78
3.4. Péče o krásu, kosmetika	80
3.5. Tělesná vůně a voňavky	84
3.6. Hygiena ženy během menstruace	87
4. Osobní prádlo a oděv	89
5. Fenomén lázeňství	94
5.1. Historie lázeňství	96
5.2. Lázně léčebné, moderní balneologie	99
5.3. Lázně lidové	105
5.4. Vliv lázeňství na zvyšování úrovně osobní hygieny	109

6. Tělesná výchova a sport	110
6.1. Plavání a koupání, plovárny	114
6.2. Sportovní oblečení, vývoj plavek	118
6.3. Vliv tělovýchovy a sportu na zvyšování úrovně osobní hygieny	120
Závěr	122
Seznam pramenů a literatury	125
Obrazová příloha	133

ÚVOD

Osobní hygiena tvoří významnou součást každodenního života, přesto se jí v rámci historického bádání dosud nedostalo dostatečné pozornosti. Předkládaná diplomová práce se snaží přispět k této problematice. Zabývá se obdobím přelomu 19. a 20. století. Toto chronologické vymezení není přísně dodržováno, neboť prohlubování a rozšiřování hygienických návyků je proces „dlouhého trvání“, proto často v rámci historického kontextu zabíháme i hlouběji do minulosti.

O dějinách osobní hygieny ve zmiňovaném období u nás zatím nevyšla žádná publikace. Řada prací pojednává o oblastech, které více či méně souvisejí s osobní hygienou a jimiž se budeme zabývat, jako je např. zdravotnictví, komunální hygiena, vývoj hygienického zařízení, prádlo a oděv, lázeňství, tělovýchova a sport. Publikace a odborné články dotýkající se dané problematiky vycházejí většinou až od 90. letch minulého století, jejich počet narůstá po roce 2000. Dějinami lékařství v českých zemích se zabývají Petr Svobodný a Ludmila Hlaváčková. Tématiku lázeňství zpracovává Vladimír Křížek ve své knize *Obrazy z dějin lázeňství*. Encyklopedii lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku sestavili Stanislav Bucharovič a Stanislav Wieser. Dějinám tělovýchovy a sportu se věnuje Věra Olivová či Jiří Sommer, velice přínosný byl rovněž sborník *Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších středoevropských zemích* redigovaný Jitkou Schůtovou a Markem Waicem. Módu a její proměny studuje zejména Eva Uchalová v knize *Česká móda 1870-1918* a Ludmila Kybalová ve svém díle *Od empiru k druhému rokoku a Doba turnýry a secese*. Vývoji hygienického mobiliáře bylo věnováno druhé číslo historického časopisu *Dějiny a současnost* z roku 2003.

Přestože se žádná kniha nevěnuje výhradně osobní hygieně, dané téma je součástí rozsáhlejších monografií a syntéz, jako jsou např. *Dějiny obyvatelstva českých zemí nebo České země v letech 1848-1918* od Marcey C. Efmertové. Problematika osobní hygieny se nachází v publikacích věnovaným dějinám všedního dne, především Pavly Vošahlíkové *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Velice přínosné byly i oba díly *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*. Hygieně ženy je věnována pozornost v knize *K hříchu i k modlitbě* od Mileny Lenderové. Hygiena dítěte v 19. století je zahrnuta v knize *Radostné dětství* od autorů Mileny Lenderové a Karla Rýdla.

Zvolené téma si žádalo interdisciplinární přístup, nestačilo na něj nahlížet pouze z historického hlediska, ale také jsme využívali některé poznatky z psychologie či sociologie. Ze zmíněných oblastí byly přínosné práce Milana Nakonečného *Základy psychologie* a *Motivace lidského chování*. O sociálním vývoji a vzorcích chování pojednávají především studie Jany Machačové a Jiřího Matějčka, např. v knize *Nástin sociálního vývoje v českých zemích 1781–1914*.

V českém prostředí postrádáme práce, věnující se mentalitě lidí v souvislosti s hygienou. Informace o tomto tématu byly načerpány z publikací francouzské provenience (v jejich anglickém překladu). Velmi přínosný byl čtvrtý díl knihy *A history of private life* redigovaný Michelle Perrot, který se věnuje privátní sféře života, mimo jiné intimním pocitům, studu, mravnosti a morálce. Zásadní dílo, zkoumající čistotu a tělesnou hygienu v širokém kontextu, sepsal roku 1985 Georges Vigarello. Do angličtiny bylo přeloženo o tři roky později pod názvem *Concepts of cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, českého překladu se dosud bohužel nedočkalo. Velice podnětná byla rovněž kniha Alaina Corbina s názvem *Narcis a miazma*, pojednávající o dějinách pachu a čichové percepci v 18. a 19. století.

V posledních letech se snaží kulturně-historičtí pracovníci přiblížit dějiny hygieny širším vrstvám obyvatel. Mezi roky 2003–2005 se mohli návštěvníci seznámit s Osobní hygienou na šlechtických sídlech na putovní výstavě např. ve Vranově nad Dyjí, Chropyni či Brně. Další výstava s názvem *Čistota – půl zdraví aneb Péče o lidské tělo od pravěku po současnost* proběhla v roce 2006 v Muzeu Kroměřížska. Přínosné jsou rovněž katalogy výstav, které poskytují obrazový materiál.

Kromě literatury bylo nutné pracovat i s dobovými prameny. Vycházeli jsme především ze zdravotnědých spisů, které byly vydávány od 2. poloviny 19. století. Využili jsme především prací Filipa Stanislava Kodyma, Duchoslava Panýrka, Vladimíra Preiningera, Karla Malého, Gustava Kabrhela a Anny Bayerové. K otázkám hygieny se vyjadřují i příručky slušného chování, nejvýznamnější *Společenský katechismus* sestavil Jiří Stanislav Guth–Jarkovský. Spis Honoraty Zapové s názvem *Nezabudky* reprezentuje preskriptivní literaturu, která dívky seznamuje se správným chováním a jednáním.

Velice přínosná práce z oblasti architektury *Sto let obytného domu nájemného v Praze* pochází od Karla Janáka. Richard Kusýn zpracoval publikaci o sanitární

keramice a hygienických zařízeních. O stavbě lázní, koupališť a plováren pojednávají Alexander Hofbauer a Václav Kolátor. Dějinám kosmetiky se věnuje Emil Šedivý ve stejnojmenné knize.

Významný zdroj poznání každodenního života představují osobní prameny, ale tyto se většinou k otázkám spojených s hygienou příliš nevyslovují, neboť dané téma zůstávalo velice intimní a u mnohých lidí vzbuzovalo určité rozpaky. Přesto však nalezneme některé zmínky, především ve vzpomínkách Ignáta Herrmanna, Vladimíra Vondráčka, Marie Strettiové a Renáty Tyršové, které reflektují dobový pohled na hygienu a vše co s ní souvisí.

Mnoho užitečných informací lze čerpat z tisku a jeho příloh. Pracovali jsme se Zdravím lidu, Časopisem lékařův českých, dále s tiskovinami, určenými pro ženy, jako jsou Lada, Ženské listy, Ženský svět, Ženská revue, Modní svět. Zmíněné časopisy radí v některých pravidelných rubrikách svým čtenářkám mimo jiné v otázkách zdraví, kosmetiky a módy.

Důležitý zdroj informací představují naučné slovníky, zejména Ottův slovník, vycházející od roku 1888, dále Riegrův (od 1860), Masarykův (od 1925), Kočího (od 1925), Komenského (od 1927) a Kottův Česko–německý slovník (od 1878). Dobové encyklopedie pomohly především postihnout vývoj významů jednotlivých pojmů a poskytly biografické údaje některých osobností.

Kombinací výše zmíněného souboru pramenů a literatury jsme se snažili postihnout problematiku osobní hygieny v širších souvislostech. Práce se skládá z šesti kapitol. V první se věnujeme pojmu hygiena, jejímu vysvětlení a vývoji. Další kapitola si klade za cíl určit hlavní faktory, které působily na vykonávání hygieny. Třetí část se zabývá samotnou osobní hygienou, která zahrnuje zejména péči o tělo, vlasy, zuby. Stranou pozornosti nestojí ani pěstění krásy, kosmetika, voňavky, tělesná vůně a hygiena ženy během menstruace. Následující oddíl se věnuje osobnímu prádлу a oděvu, které jsou nezbytnou součástí osobní hygieny. Poslední dvě kapitoly mapují oblast lázeňství, tělovýchovy a sportu a snaží se určit, jakou úlohu tyto fenomény sehrály ve zvyšování úrovně osobní hygieny.

1. Hygiena, vysvětlení a vývoj pojmu

Hygienu¹ v současnosti vysvětlujeme jako obor, zabývající se zdravým způsobem života z hlediska jedince a společnosti, dodržováním pravidel tohoto způsobu. Zabývá se např. čistotou, vlivem hluku na zdraví, studuje vliv výživy, stanovuje příslušné normy apod.²

Jakou definici najdeme ve slovnících v 19. století a v prvních desetiletích 20. století? Termín se nachází již v Riegrově naučném slovníku z roku 1863. Hygiena³ je *nauka o zdraví, vykládající, jak máme dle zákonův přírodních se řídit, abychom zdraví zachovali a tudíž života přirozeně prodloužili*. Rozeznávána je hygiena „obecná“ (veřejná), pojednávající o zdraví lidské společnosti a „zvláštní“, která se zabývá jednotlivcem.⁴ Ottův slovník naučný poskytuje již obsáhlejší definici. Hygiena⁵ *jest nauka, která především se obírá studiem nebezpečí a škodlivin, jimiž jednatel neb společnost lidská jest ohrožována, dále pak pátrá po prostředcích, aby člověk mohl dospěti co možná dokonalého vývoje svých vlastností tělesných i duševních a aby byl chráněn před vlivy, jež jsou způsobily vyvolati onemocnění neb vůbec přivoditi oslabení jeho funkcionálních schopností*.⁶ Je zde zdůrazněn preventivní charakter hygieny, neboť *jest úlohou méně snadnou onemocnělé tělo lidské uzdraviti než zdravé tělo před nemocmi uchrániti*.⁷ Až Masarykův slovník naučný vysvětluje hygienu jako lékařskou vědu a upozorňuje na její důležitost. Poprvé zde dochází k systematictějšímu dělení na hygienu individuální a sociální. *Obě zkoumají tytéž jevy a pojednávají o nich, ale s tím rozdílem, že individuální zdravotní věda pojednává o nich podle jejich vztahu k jedinci*

---

¹ Termín pochází z pojmenování bohyně zdraví, kterou byla podle řecké mytologie Hygieia. Je znázorňována v podobě sličné ženy zahalené do chitonu, jejímž symbolem je had pijící z misky, kterou drží bohyně v ruce.

² M. VOKURKA – J. HUGO, Velký lékařský slovník, Praha 2004, s. 350.

³ Psáno „hygieina“.

⁴ F. L. RIEGER, Slovník naučný III, Praha 1863, s. 1004.

⁵ Synonymem pro hygienu je „zdravotnictví“ a „zdravověda“, na které se u hesla „hygiena“ většinou odkazuje ještě ve slovnících z 30. let 20. století.

⁶ Ottův slovník naučný XXVII, Praha 1908, s. 498.

⁷ TAMTÉŽ.

*a jeho individuálnímu zdraví, sociální zdravotní věda pojednává o nich s hlediska jejich vztahu k lidské společnosti a k jednotlivým společenským celkům (rodině, obci, národu, státu).*⁸ Vedle toho je rozeznávána hygiena všeobecná a speciální. Všeobecná hygiena zkoumá vliv podnebí, atmosféry, půdy, vody, lidských příbytků, jejich osvětlení, větrání topení, dále se zabývá odstraňováním odpadu, pohřbíváním, infekčními nemocemi, výživou, kvalitou potravin a oděvu.⁹ Pod speciální hygienu spadá především hygiena školní, vojenská a hygiena práce. Poprvé se také zdůrazňuje nutnost poučit veřejnost o její důležitosti. Ostatní slovníky nenabízí podrobnější definici.¹⁰

Porovnáním současného a dřívějšího vymezení pojmu hygiena nenalezneme žádné výrazné rozdíly; podstata významu zůstala zachována dodnes. Teoretické východisko se tedy nemění. Značné rozdíly však existují v praxi. Dnes je mytí rukou, nejčastější příklad hygienického chování, zcela samozřejmé. Tělesnou očistu jsme si plně zautomatizovali, je to náš zvyk, upevňovaný již od nejútlejšího věku a představuje jeden z předpokladů socializace. Dodržování hygieny napomáhá zdraví, kráse, pohodlí a sociálnímu styku. Za vnější znaky dobré hygieny se obvykle považuje absence viditelné špíny těla i oblečení a zápachu. Opak je společensky zcela nepřijatelný, jedinec nedodržující základní hygienické návyky se protíví společenské etiketě.

V minulosti tomu však bylo jinak. Osobní hygiena se dlouhou dobu nepovažovala za samozřejmost. Zůstávala distinktivním znakem honorací, které se vymezovaly vůči pracujícímu lidu (mimo jiné) čistými pěstěnými rukama a neposkvřeným oděvem. Lidové vrstvy o čistotu příliš nedbaly. Důležitý pokrok v oblasti hygieny nastává kolem poloviny 19. století, kdy lékaři začínají častěji a důrazněji apelovat na vykonávání očisty, a to především ze zdravotních důvodů, aby se zabránilo šíření nakažlivých chorob. Odtud však ještě trvala dlouhá cesta, než se

---

⁸ Masarykův slovník naučný VII, Praha 1933, s. 960.

⁹ TAMTÉŽ.

¹⁰ Např. Komenského slovník vysvětluje hygienu jako *část lékařské vědy, která se zabývá zdravotními zvyklostmi člověka a jež se snaží objeviti a odstraniti mezi nimi momenty, jež jsou s to, aby přivodily poruchy v organismu a škodily jeho vývoji k nejlepší možné výkonnosti a odolnosti.* (Komenského slovník naučný V, Praha 1938, s. 361.)

teorie uplatnila v praxi a pravidelné mytí se stalo návykem¹¹ a součástí každodenního života.

Naším úkolem je tuto cestu zmapovat. Na začátku si stanovíme faktory, které vykonávání hygieny ovlivňovaly.

---

¹¹ Návyk je opakováním získaný sklon k vykonávání určitého úkonu, činnosti v dané situaci. Některé návyky jsou kulturně historicky podmíněny a mají formu např. obyčejů, tradic, konvencí, nebo dokonce závazné sociální normy; tím se stávají prostředkem sociální konformity. Nemožnost uskutečnit návyk vyvolá nelibost; žádoucí návyky usnadňují život. (P. HARTL – H. HARTLOVÁ, Psychologický slovník, Praha 2000, s. 343.)

2. Faktory ovlivňující hygienu

Úroveň hygieny ovlivňuje celá řada faktorů, které se navzájem prolínají, ovlivňují a podmiňují. Je obtížné vytyčit hranici mezi jednotlivými předpoklady. Se značným časovým odstupem se nám asi nepodaří všechny aspekty plně obsáhnout, pokusíme se tedy alespoň nastínit nejdůležitější momenty. Pro větší přehlednost je rozdělíme na společensko–kulturní a vědecko–technické.

Do první skupiny můžeme řadit společnost a kulturu, která rozhodujícím způsobem determinuje jednání a chování lidí. Člověka ovlivňovala zejména výchova, vzdělání, povolání a sociální skupina, jíž byl příslušníkem. Morálku a mentalitu lidí také v neposlední řadě formovalo náboženství. Do druhé skupiny patří věda, bez které by nebyl myslitelný posun v názorech na tělesnou hygienu ani v samotných hygienických zařízeních. Hygienu velice ovlivnil pokrok v medicíně a vznik nových oborů jako mikrobiologie a bakteriologie. Díky rozvíjejícímu se průmyslu vznikaly nové materiály a technologie. Průmyslová revoluce měla za následek urbanizaci, která vyvolala změny ve stylu bydlení i proměny samotného domu a bytu.

2.1. Společensko–kulturní faktory

Jako společenská bytost podléhá člověk vlivům sociálního a kulturního prostředí, jehož je příslušníkem. Jeho sociální zkušenosti získávané v rámci určitého kulturního prostředí vytvářejí zvláštní druh determinace jeho duševního života. Přírozeným životním prostředím člověka je kulturní prostředí, v němž je vystaven vlivu kulturních institucí (rodina, škola), organizaci (zaměstnání, zájmové sdružení), vzorců či norem (obyčeje, morálka, právo).¹²

O společnosti 19. století nemůžeme hovořit jako o celku a zobecňovat veškeré vzory a způsoby chování na všechny její příslušníky, i když bychom jistě našli některé společné znaky. Tehdejší společnost se vyznačovala přísnou hierarchií (rozdíly se stírají až na přelomu století), proto budeme věnovat pozornost jednotlivým vrstvám. Příslušníci určitých skupin se lišili stylem života, mentalitou, vyznávali odlišné hodnoty, vyznačovali se různými vzory chování. S jejich sociálním postavením do značné míry souvisela i ekonomická situace. A to vše ovlivňovalo jejich postoj k hygieně. Rozhodující pro životní styl jedince je také okolnost, jestli bydlel na venkově či ve městě. Pro venkovské obyvatelstvo je typičtější tradicionalismus, lpění na osvědčených způsobech, zatímco měšťané byli otevřenější změnám a pokroku.

Rozdíly najdeme i v rámci jednotlivých rodin. Ne všem byla věnována stejná pozornost a péče. Zvláštní status z hlediska hygieny zastávaly děti, kterým byla dopřávána každodenní koupel do šesti měsíců života. Později tento zvyk trval až do jednoho roku dítěte. Privilegia časté koupele užívali i nemocí, aby se snížila možnost rozšíření nákazy. V měšťanské domácnosti je upřednostňována péče o hlavu rodiny, tedy muže, který živí rodinu. Zdraví hospodyně i ostatních členů domácnosti bylo opomíjeno. S nerovnoprávností mezi pohlavími se neshledáme ve venkovském prostředí, kde byla stejně důležitá jak mužská, tak i ženská práce, tudíž se všem dostávalo v otázkách zdraví, výživy a hygieny stejné pozornosti.

Nejprve se tedy pokusíme vymezit jednotlivé společenské vrstvy a jejich typické vzory chování, které mohly ovlivňovat jejich postoj ke zdraví a hygieně, a pak se budeme speciálně věnovat nejdůležitějším determinantům hygieny, za které

---

¹² M. NAKONEČNÝ, *Motivace lidského chování*, Praha 1996, s. 65.

jsme si stanovili výchovu a vzdělání, mentalitu a morálku lidí, která byla ovlivňována náboženstvím.

2.1.1. Společnost 19. a počátku 20. století

Společnost prošla během 19. století velkou proměnou. Změny vyústily revolucí 1848–1849, kdy došlo k zrušení poddanství a postupně docházelo k formování občanské společnosti. Sociální situaci velmi ovlivnila průmyslová revoluce, jež vyvolala přesun venkovského obyvatelstva do měst. Buržoazie vytvořila koncem 19. století jakýsi střední stav. Postupně se utvářely i další sociální vrstvy, např. podnikatelů či průmyslových dělníků. Industrializace se podílela na změně zaměstnanosti,¹³ nárůstu pracovních příležitostí a příznivě ovlivnila ekonomickou situaci zaměstnanců a jejich rodin.¹⁴

Společnost se dělila na horní, střední a dolní vrstvy. Největší procento populace spadalo do dolních vrstev. Patřilo k nim především venkovské obyvatelstvo (chudí rolníci, domkáři, podruzi, dvorská i selská čeleď), dále dělnictvo řemeslnické, manufakturní, zemědělské a nově vznikající průmyslové.

Hlavním cílem dolních vrstev bylo dlouho do 19. století jednoduše jen uspokojování základních biologických potřeb (jako shánění obživy, spánek, biologická reprodukce; hygiena mezi ně ještě nemohla být zahrnuta). Situace příslušníků venkovských dolních vrstev (a patrně i značné části domácích výrobců) se zlepšuje až v poslední čtvrtině 19. století. U některých kategorií továrního dělnictva začal už od poloviny století materiální vzestup, který od 70. let zasahoval jeho většinu.¹⁵

Životní úroveň malých řemeslníků byla o něco vyšší než u dělnictva. Řemeslníci většinou bydleli vedle svých malých provozů nebo krámků a udrželi si

---

¹³ Např. v roce 1869 působí 61% ekonomicky aktivních osob v zemědělském sektoru, 33% v průmyslu, 5% v obchodu, dopravě a nevýrobním sektoru. V roce 1910 je zaměstnáno 46% lidí v zemědělství, 41% připadá na průmysl, 12% na obchodní sektor. (Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 250.)

¹⁴ Mnoho významných vlastností celého sociálního systému záviselo na bohatství, kterým mohla populace disponovat, tj. užívat jej podle svých potřeb. Závisela na něm (a na vhodných „technologických“) do značné míry i tak zdánlivě odlehlá věc, jako byl zdravotní stav lidí, ale samozřejmě například i množství volného času, úroveň takzvané kultury denního života aj. (J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914, Opava 2002, s. 44.)

¹⁵ TAMTÉŽ.

významné pozice v každodenním zásobování obyvatelstva a v drobných službách až do poloviny 20. století.¹⁶

V některých (především venkovských) oblastech se udržovala ekonomická stagnace vedoucí ke stacionárnosti potřeb, skromnosti, „spokojenosti s málem“. Nemožnost dosáhnout rozvoje zdrojů vyvolávala kvietismus a tradicionalistické postoje. Vyčerpánost zdrojů energie těžkou prací, kterou vyžadovalo pouhé uhájení existence, vedla k primitivní úrovni života – nízkému stupni materiální i duchovní kultury.¹⁷ Výběr vzorů k přejímání byl v dolních vrstvách omezený vlivem jejich uzavřenosti, styku především zase jen s příslušníky dolních vrstev a vlivem nedostatku informací.

Ve venkovské rodině si byli všichni členové rovni. V rámci udržení pracovní schopnosti všech členů musela rodina dbát na to, aby se každému dostalo nutné výživy a v té době známé či dostupné hygieny a zdravotní péče. Za rodinu odpovídal podle zákona hospodář. Cenila se každá pracovní síla, stejně významná byla jak mužská, tak i ženská práce.¹⁸

Další společenskou skupinu tvořil střední stav, čítající 15–20% populace. Významná součást středních vrstev se utvářela během 19. století ve městech. Buržoazie si vytvořila svůj specifický životní styl, který spočíval především v pevném rodinném zázemí, cílevědomé práci a akumulaci majetku. Důraz byl kladen na péči o zdraví, vzdělání, rozumné naplnění volného času a regulaci porodnosti. Příslušníci měšťanstva se uplatňovali především v nových průmyslových oborech jako inženýři, technický personál a úředníci, v obchodech, bankovníctví, na univerzitách, v redakcích novin a časopisů, nakladatelských domech a drobném a středním podnikání.¹⁹

V městském způsobu života neplatila rovnost mezi jednotlivými rodinnými příslušníky. V měšťanské domácnosti roste zodpovědnost hlavy rodiny za situaci rodiny, on jediný pracuje, živí rodinu, platí nájem a jiné výdaje. Záleželo tedy především na jeho zdravotním stavu a pracovní schopnosti, ostatní členové byli

---

¹⁶ M. C. EFMERTO VÁ, *České země v letech 1848–1918*, Praha 1998, s. 280.

¹⁷ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin*, s. 98.

¹⁸ *Dějiny obyvatelstva*, s. 206.

¹⁹ M. C. EFMERTO VÁ, *České země*, s. 282.

opomíjeni. Úměrně k nízkému výdělku mělo i ženské zdraví nižší hodnotu. Až do počátku 20. století demografové shledávali – jak v českých zemích, tak na Západě – nadúmrtnost žen ve srovnání s muži nejen ve věku nejvyšší plodnosti, a proto i největšího nebezpečí úmrtí při porodu či v těhotenství, ale i v pubertě, kdy se to přičítalo přetěžování dívek domácími pracemi a nedostatkem pobytu na zdravém vzduchu. Nejen služky, posluhovačky a pradleny živořily ve městech při těžké a málo placené práci, ale i jejich zaměstnavatelky, matky měšťanských rodin, pracovaly dlouho do noci, omezovaly se ve výživě i v osobní péči, aby jejich mužové měli dobrou stravu a svému společenskému postavení odpovídající oděv, aby se dostalo synům vzdělání a dcerám našetřilo na věno.²⁰

Střední stav se vyznačoval hospodárností. Na přelomu 19. a 20. století panovala idea střídmosti, šetrnosti a dobrovolného odříkání i v majetnějších společenských vrstvách. Věřilo se v boží trest za plýtvání potravou. Ani bohatý nesměl bez úvahy utratit všechny své příjmy, neměl-li být všeobecně odsuzován za nepřipustnou rozmařilost. Počítal se každý krejcar, ať z nutnosti či opatrnosti.²¹ Později však buržoazie musela svou spořivost přizpůsobit rostoucím nárokům na reprezentaci své vrstvy.

Starost o domácnost byla úlohou žen. Musely dobře hospodařit, tj. dbát, aby rodina byla dostatečně reprezentována na veřejnosti, i kdyby se na to mělo ušetřit přehnanou šetrností v každodenních výdajích a smlouváním o každý vydaný groš s trhovkyněmi, pradlenami či služkami. Za hlavní cíl si středostavovské měšťanstvo kladlo udržet dosavadní životní standard, ne-li polepšit si, pojistit si doživotně klid a dostatek, když ne blahobyť.²²

Středostavovské ženy hledaly své uplatnění i mimo domácí sféru, a to filantropickou činností. Pořádaly sbírky pro chudé, ošetřovaly nemocné za velkých epidemií a raněné v době války, podporovaly tovární dělníky, navštěvovaly byty pražské chudiny. V nezdravých přeplněných místnostech přitom často objevovaly děti i dospělé s nemocemi, o nichž věděly, že jsou nakažlivé. Upozorňovaly tedy pražské městské lékaře a požadovaly od nich sanitární opatření, často i proti vůli

---

²⁰ Dějiny obyvatelstva, s. 207.

²¹ TAMTÉŽ, s. 226.

²² P. HORSKÁ, Naše prababičky feministky, Praha 1999, s. 18.

zanedbané rodiny. Dobrovolná péče o chudé pražské rodiny tak šířila již od 60. let názor měšťanské společnosti, že veřejná hygiena může být účinná, jen když se týká všeho obyvatelstva.²³

Poslední součást společnosti představovali příslušníci horních vrstev, kteří tvořili 0,5–1% populace a řídili společnost na základě své politické či ekonomické moci.²⁴ Horní vrstvy stavovské společnosti tvořila takřka výhradně šlechta, teprve v posledním desetiletí 18. století se k ní začali přidávat jednotlivci z řad bohatých podnikatelů a obchodníků, téměř vždy nobilitovaných. Šlechta po celé 19. století zachovávala zvyklosti, distinktivní znaky, které jí umožňovaly udržovat odstup od ostatních sociálních skupin.

Příslušníci aristokracie vlastnili nejvíce prostředků na reprezentaci blahobytu svého stavu. Majetek investovali mimo jiné do přestavby a modernizace svých sídel. Své místo zde poprvé našlo kvalitní hygienické zařízení, koupelny a splachovací záchody. Důraz na kvalitu bydlení v prestižní části města zaznamenáváme též u příslušníků pečlivě sledovaných profesí jako byli velkopodnikatelé, advokáti, nejvyšší úředníci veřejné správy. Atributem velmi vysokého životního standardu byla především existence samostatné koupelny s vyvedením vody do patra.²⁵

Aristokracie nabízela mnoho prvků, které se ostatní lidé s nižším sociálním statutem snažili napodobovat. Jednalo se o životní standard, styl bydlení, oděvní módu, ale také obyčeje. Jedním z nich byl např. zvyk šlechty trávit zimu ve městech a léto na venkovském sídle či v lázních. V Čechách až do přelomu 19. a 20. století si to však mohla dovolit jen nejbohatší buržoazie. Nejen středostavovští obchodníci a řemeslníci, nýbrž i státní, zemští či měšťtí úředníci neznali pojem dovolená či prázdniny. Nemohli si dovolit ani na okamžik opustit své dílny, obchody a úřady, aby zajistili svým rodinám skromný blahobyt bez plýtvání. Bylo třeba neustálého

---

²³ Dějiny obyvatelstva, s. 205.

²⁴ M. LENDEROVÁ – M. MACKOVÁ – Z. BEZECNÝ – T. JIRÁNEK, Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století II. Život všední i sváteční, Pardubice 2005, s. 11.

²⁵ L. FASORA, Brněnští velkopodnikatelé 1850–1900. K sociálnímu postavení a veřejnému působení „elity majetku“, in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK – B. SOUKUPOVÁ (edd.), Studie k sociálním dějinám 11, Praha–Opava 2004, s. 57.

dozoru, aby „personál“ plnil své úkoly v kancelářích i v dílnách a v obchodech neokrádal nadřízené a nenechal jim uniknout sebemenší příležitost k zisku.²⁶

---

²⁶ P. HORSKÁ, Naše prababičky, s. 17.

2.1.2. Výchova a vzdělání

Významný předpoklad pro správné hygienické návyky představuje dobrá výchova a dostatečné vzdělání. Rodinná výchova je zdrojem prvních a často rozhodujících zkušeností dítěte. Za předpokladu normální vrozené konstituce se duševní život člověka utváří vlivem jeho sociálních zkušeností, často zejména těch, které získává v raném věku a které mohou za určitých okolností ovlivnit celý jeho další vývoj (utváření jeho osobnosti). V rámci rodinné výchovy se uskutečňuje proces tzv. primární socializace, tj. úvodu dítěte do tohoto kulturního prostředí, v němž se narodilo. Vliv kultury se tak projevuje prostřednictvím socializace (orientace ve společenských hodnotách a rolích, které jedinec jako příslušník společnosti přebírá), ale i prostřednictvím médií, „ducha doby“ a dalších činitelů.²⁷

Důležité bylo učinit z každodenního mytí zvyk. Jestliže je dítě od nejútlejšího věku vedeno k čistotě, tím spíše se ji bude snažit dodržovat celý život. Když však nepoučení rodiče nedbali o čistotu svých potomků ani sebe, děti se neměly od koho učit. Dobrá výchova je důležitým předpokladem pro upevnění základních hygienických návyků. Další významnou podmínku spatřujeme v přiměřeném vzdělání. Jen poučený jedinec si uvědomuje důležitost pravidelného mytí. *Poznání jest první základ ke všemu lepšímu; bez poznání není žádného pokroku, žádného zlepšení ani zdokonalení.*²⁸

Autoři spisů podporujících hygienu vidí hlavní příčinu zanedbané očisty právě ve výchově a vzdělání. K nim patří např. lékař Duchoslav Panýrek (1867–1940) ... *u nás dosti je těch, kteří nemyjí se dosti často a dosti správně... Kde vězí příčina této nedbalosti? V nedostatku přesvědčení, vědomí o nutnosti a prospěšnosti systematického mytí. Nejsme mu zvyklí. Nejsme vychováni a vzděláni tím směrem.*²⁹ Stejný názor zastává i o několik let později brněnský lékař Václav Bartoníček. *Záliba v nečistotě, ovšem, že v míře mírnější, bohužel nezřídka i u zámožnějších lidí*

---

²⁷ M. NAKONEČNÝ, Základy psychologie, Praha 1998, s. 109.

²⁸ F. S. KODYM, Zdravověda čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl, Praha 1853, s. 4.

²⁹ D. PANÝREK, Visity. Řada prostonárodních článků z lékařství, Praha 1894, s. 111.

*se spatřuje. Příčina? Přečasto špatná výchova; rodiče, nejsouce z mládí sami vedeni k tomu, nehledí ani, aby jejich děti se řádně myly!*³⁰

Odpovídající výchovy ani vzdělání se však dětem příliš nedostávalo. Samozřejmě velice záleželo na tom, do které rodiny se dítě narodilo. Problém nastával především u dolních vrstev populace. Pracující rodiče neměli na své ratolesti mnoho času a výchově tudíž nevěnovali náležitou pozornost. O děti se často starali sourozenci nebo prarodiče. Poměry se zlepšily se založením mateřských škol,³¹ které byly určeny pro děti pracujících matek a rovněž pro sociální případy. Vyškolený personál (popř. řádové sestry) se o děti předškolního věku postaral jistě lépe než o několik málo let starší sourozenci. Školka svěřené děti kultivovala od nejtěplejšího věku, učila je hygienickým návykům i slušnému chování.³²

Výchova a vzdělání dětí se přizpůsobovalo a odpovídalo hlavní náplni a cíli života dolních vrstev, tedy shánění potravy a dalších základních prostředků biologické reprodukce. Rodiče nepřemýšleli o budoucnosti svých potomků, dlouho se počítalo pouze s tím, že zaujmou sociální pozici rodičů. K tomu bylo třeba jen minimální přípravy: především vytvořit návyk na těžkou, ale jednoduchou manuální práci, a na poslušnost k příkazům. Z funkce a pozic dolních vrstev pochopitelně plynul nezáměr o vzdělání a mnohdy přímo odpor k němu, do jisté míry související i se základní orientací především na materiální hodnoty. Za základní zdroje bohatství považovali lidé z dolních vrstev půdu, manuální práci a šetrnost. Vzdělání nepatřilo mezi důležité hodnoty, neboť ho nepotřebovali k životu a navíc spotřebovávalo čas, peníze a energii.³³

Rodičům šlo především o to, aby děti co nejdříve vydělávaly, případně aby brzy opustily rodinu. Na to pak navazoval brzký počátek sexuálních styků v části chudé populace, časné sňatky a nezkušenost mladých rodičů, jejichž vlastní špatná

---

³⁰ Zdraví lidu. Časopis pro zdravotnictví 5, 1912, č. 1, s. 7.

³¹ Vznik těchto institucí se spojen se jménem Marie Riegerové, jejíž zásluhou vznikla v Praze v 60. až 90. letech předškolní výchova. (Více viz. M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, Radostné dětství? Praha–Litomyšl 2006, s. 166–170.)

³² A. POKLUDOVÁ, Role inteligence v kultivačním procesu městské společnosti na přelomu 19. a 20. století (Moravská Ostrava a Opava), in: J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK – B. SOUKUPOVÁ (edd.), Studie k sociálním dějinám 11, Praha – Opava 2004, s. 77.

³³ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, Nástin, s. 103.

výchova se přenášela na děti, a na druhé straně množství neúplných rodin, v nichž bylo problémem děti vůbec uživit. Časné odchody do práce mimo rodinu (do služby u sedláků nebo do živnostnických rodin) způsobovaly, že velká část výchovy se odbyvala v prostředí, kde často nebyl už vůbec žádný zájem o prospěch dětí, ale jen o využití jejich pracovní síly.³⁴

Když rodina ve své výchovně–vzdělávací funkci selhávala, nabízí se otázka, zda její vliv mohla aspoň částečně nahradit škola. Povinnou školní docházku nařizoval již tereziánský patent z roku 1774, vztahující se na všechny děti od 6 do 12 let, pro chlapce i dívky bez rozdílu sociálního postavení. Docházka do školy se však stala samozřejmostí až ve 2. polovině 19. století. Převrat ve vzdělání způsobila Hasnerova reforma z roku 1869. Zákon položil základy k vzdělávacímu systému, který umožňoval další rozvoj vzdělání nejširších lidových vrstev. Prodloužil školní docházku o dva roky, měla trvat až do čtrnácti let věku dítěte. Zavedl obecnou školu, vedle ní inicioval vznik škol měšťanských, alespoň po jedné v každém politickém okrese. Dále vedl k emancipaci školy ze závislosti na katolické církvi a zkvalitnil přípravu učitelů. Nerozlišoval mezi chlapci a dívkami, osnovy byly jednotné. Veřejnost však tento zákon nepřijala jednoznačně kladně. Sociálně slabším vrstvám nevyhovovalo prodloužení školní docházky, ani její nesmlouvavé prosazování. Vymohly si úlevy pro své potomky v době polních prací; školská novela z roku 1883 umožnila ukončit školní docházku ve 12 letech. Úlevy ve vyučování definitivně odstranil teprve malý školský zákon z roku 1922.³⁵

U škol je patrný přímý vliv na hygienické návyky dětí, kdy na stránkách učebnic a čítanek přináší základní poučení. Co se ale týče samotného hygienického zařízení budov, nenacházelo se v příliš dobrém stavu. Obecní školy, městské i venkovské, byly většinou špatně umístěny a vybaveny. Často postrádaly sociální zázemí, osvětlení, dostatečné odvětrávání, nemluvě o tělocvičně a dalších podobných vymoženostech.³⁶ Píseckou obecnou školu popisuje budoucí učitel Jaroslav Sedlák v 80. letech 19. století. *Nebyly skvělé především hygienické poměry v této staré škole, kterou písečtí obyvatelé považovali za palác. V přízemku byly*

---

³⁴ TAMTÉŽ, s. 119.

³⁵ M. LENDEROVÁ – M. MACKOVÁ – Z. BEZECNÝ – T. JIRÁNEK, *Dějiny*, s. 42–43.

³⁶ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996, s. 147–148.)

ovšem také záchody, ale pamatuji si, že malí žáčkové zvykli z domova prostšímu způsobu, dávali přednost malému dlážděnému dvorečku...³⁷ Nové školní budovy se stavěly ve velkém až na přelomu 19. a 20. století a i tehdy se situace příliš nezlepšila. Úroveň školních budov, především gymnázií, se změnila až ve druhém desetiletí 20. století. Výjimečně však účelové budovy vznikaly již v 60. a 70. letech 19. století. Příkladná byla např. dívčí škola ve Vodičkově ulici, (postavena podle návrhu Vojtěcha Ignáce Ullmanna), kam přesídlila roku 1867.³⁸

Lepší situace v otázce výchovy a vzdělání panovala u středostavovských rodin. Rodiče věnovali dětem značnou pozornost a snažili se jim zajistit dobrou budoucnost. Výhodou středních vrstev bylo, že ženy – matky byly většinou v domácnosti a i když musely pomáhat v živnosti nebo řídit větší domácí hospodářství, měly přece jen na děti víc času, než matky z dolních vrstev. U lépe situovaných rodin nebyla předškolní výchova dlouho myslitelná. Zde platil model, že ženy jsou od přírody předurčené k roli manželky, hospodyně a matky; dítě v prvních letech života vyžaduje jejich neustálou péči a pozornost. Nemuselo jít pokaždé jen o matku, uvedený genderový konstrukt připouštěl i kojné a chůvy.³⁹

Výchově dětí se také věnovali otcové rodin: vedle praktického učení profesi – řemeslu nebo obchodu – šlo hlavně o prvky rozumové výchovy a vědomostí o světě, hlavně o konkrétním okolí, v němž se děti budou později pohybovat. Výchova dětí směřovala k reprodukci dosavadních pozic rodičů. Vzdělání mělo být praktické, tj. úzce zaměřené na profesi. Část středních vrstev však už tehdy počítala se sociálním vzestupem svých dětí, kterým se proto začínalo dostávat i vyššího vzdělání. Lze se domnívat, že i tento jev souvisel s regulací porodnosti; v početných rodinách se těžko nacházel dostatek prostředků na zajištění studií. Byly to právě střední vrstvy, z nichž se ve druhé polovině 19. století doplňovala rychle rostoucí skupina inteligence a úřednictva. I v těch rodinách, kde se jen reprodukovala sociální pozice, bylo však postupně třeba stále lepší vzdělání. Děti byly vychovávány k solidnosti, píli, rozvážnosti a konformitě. Důraz se kladl i na zvládnutí určité etikety. Děvčata byla

---

³⁷ J. SEDLÁK, *Z lavice za katedru*, Praha 1920. (Citováno dle: P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů*, s. 148.)

³⁸ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999., s. 63.

³⁹ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 161.

dlouho vychovávána k roli manželek – hospodyň, matek a vychovatelek i pomocnic v živnosti.⁴⁰

Také v rodinách horních vrstev šlo především o udržení a potvrzení sociální pozice a statusu rodiny. V podnikatelských rodinách se děti nejdříve učily v praktické činnosti profesi, v dalších generacích potom vždy přibývalo školní vzdělání až po vysokoškolské. Výchově nástupců se věnovala velká a neustávající pozornost, samozřejmě i ze strany otců. Stejný význam byl přisuzován i odbornému školení. Vedení některých podniků se začaly zúčastňovat i ženy a ke konci století k tomu dostávaly i odborné – většinou obchodní – vzdělání. Každodenní péči o děti potom přejímal placený vychovatelský personál, podobně jako tomu bylo v rodinách bohatých živnostníků nebo šlechty. V dětech se pěstovalo i vědomí vlastní důležitosti, důraz na prestiž dosahovanou úspěchem nebo tradicí rodu.⁴¹

---

⁴⁰ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin*, s. 121.

⁴¹ TAMTĚŽ, s. 122.

2.1.3. Náboženství, morálka, mentalita

Smýšlení a chování lidí velmi ovlivňovalo náboženství. Jeho privilegované postavení je v průběhu 19. století oslabováno, přesto však svou moc neztrácí. Po pádu bachovského absolutismu a přeměně habsburské monarchie v konstituční roku 1861 nabývaly ve společnosti i v zákonodárném sboru na významu takové myšlenkové proudy jako liberalismus, které se k celkovému společenskému vlivu církve stavěly negativně a usilovaly o jeho omezení. To se projevilo mimo jiné vydáním několika říšských zákonů, které vztahy ke katolické církvi vymezily novým způsobem a její dosud víceméně přednostní postavení v řadě oblastí podstatně omezily.⁴²

I přes sekularizaci společnosti, industrializaci a s ní související sociální otázky, si katolická církev zachovala určitý vliv, stále se k ní alespoň po formální stránce hlásila většina obyvatel. Podařilo se jí nalézt nová pole působnosti, zvláště v rozvoji a podpoře nejrůznějších spolků, periodik a politických stran.⁴³

Náboženské smýšlení osobní hygieně příliš nepřálo. V silně religiózní společnosti platila určitá tabu. Zbožný člověk má pečovat především o duševní stránku, proto byla zavrhována tělesnost a vše co s ní souvisí. Chování lidí bylo ovlivněno zdrženlivostí a studem.⁴⁴ Lidé se obávali jakýchkoli přirozených tělesných projevů na veřejnosti.⁴⁵ A to i na úkor skutečnosti, že jim takovéto zadržování působilo zdravotní potíže. Byli svazováni přísnou sebekázní, ke které byli vychováváni od nejútlejšího věku.

Zapovězena byla rovněž nahota a sexualita. Tomu odpovídala i sexuální výchova mládeže. Rodiče se snažili udržet své děti co nejdéle v nevědomosti, jak dosvědčuje Ignát Herrmann. *Vždyť ještě později, kdy už nám bylo dvacet*

---

⁴² Např. školství se zbavilo závislosti na církvi a nově na něj dohlížely státní úřady. Místo kanonického práva bylo zavedeno státní právo manželské. (L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (eds.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 367.)

⁴³ Tamtéž, s. 368.

⁴⁴ Dějinám studu se věnuje Jean Claude Bologne, *Histoire de la pudeur*, Paris 1986.

⁴⁵ K těmto zapovězeným projevům patřila plynatost, říhání na veřejnosti, ale i červenání se (M. PERROT, *A history of privat life IV. From the Fires of Revolution to the Great War*, Cambridge 1990, s. 491.)

let, i přes dvacet, když naše tetičky vyprávěly o rodinách, že té neb oné známé paničce se narodilo děťátko, náhle se zarazily a řekly k nám mladým posluchačům: ... jdi se podívat, mně se zdá, že tě na dvorečku někdo volá...“ Ty tetičky totiž stále myslily, že ještě věříme v čápa.⁴⁶ Mládež si však sama našla způsoby, jak se zasvětit do tajů intimního života. Herrmann se šel tajně podívat do anatomického muzea, které bylo přístupno osobám od šestnácti let. Pro „dámy“ byl vyhrazen určitý den.⁴⁷

V posledních desetiletích 19. století se situace pozvolna mění a začínají vycházet publikace, otevřeněji pojednávající o pohlavním životě.⁴⁸ Přesto však lékař Vladimír Vondráček⁴⁹ komentuje situaci na počátku 20. století následovně: „Dobře“ vychované městské dívky toho o pohlaví mnoho nevěděly. Den před sňatkem jim jejich matka obyčejně za velkého, snad dokonce obapolného červenání sdělila senační fakt, že ženy mají genitál a muži také, že bůh si jaksi přeje... aby lidé nevyhynuli. Někdy i chlapci byli poučeni otcem, strašim bratrem či otcovským přítelem, aby se vyvarovali nebezpečí pohlavní nákazy. Já jsem žádného otcovského přítele neměl, a tak jsem si v 19 letech po prvním roce na medicíně přečetl *Das Sexualleben unserer Zeit* od Iwana Blocha (1908).⁵⁰ Nedohlíželo se pouze na intimní život dětí a mládeže, ale i na milostné soužití manželů, kdy se oba partneři měli chovat velmi zdrženlivě a potlačovat své tělesné touhy.⁵¹

Mytí těla představovalo setkání s vlastní nahotou, tudíž bylo považováno za hříšný úkon. Nebezpečí spočívalo již v samotném svlékání a dotýkání se těla během koupele. Odtud pochází koupání a mydlení těla přes košili. O prudernosti 19. století svědčí lékař Vladimír Vondráček. *Nahé tělo bylo něco velmi nemravného. Dívky se prý v některých penzionátech musily koupat v koupacích oblecích. Když byly zaváděny do bytů první koupací vany, neobešlo se to bez jistého rozhořčení*

---

⁴⁶ I. HERRMANN, Před padesáti lety. Drobné povídky z minulosti III, b. r., s. 13.

⁴⁷ TAMTÉŽ, s. 12.

⁴⁸ Více viz M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, Radostné dětství, s. 260–265.

⁴⁹ Vladimír Vondráček (1895–1978), český lékař, internista, farmakolog, endokrinolog, psycholog a psychiatr.

⁵⁰ V. VONDRÁČEK, Lékař vzpomíná (1895–1920), Praha 1978, s. 208.

⁵¹ O manželském soužití pojednává např. K. MALÝ, Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní péče, Praha b. r. (1912?)

*z mravnostních důvodů.*⁵² Při osušování intimních partií bylo doporučováno zavřít oči.⁵³

Často se varovalo před tím, že koupel „inervuje“ čili znepokojuje tělo, probouzí ďábelské myšlenky a sexuální touhy, svádí k hříchu. Koupání zkrátka dostalo punc nemorálnosti. Koupající se jedinec neměl být ponechán dlouho o samotě. Mytí bylo vhodné jen pro nemocné, nad nimi se však měl také vykonávat dozor. Aby se zvyk koupele rozšířil, lidé museli být přesvědčeni o tom, že se mytím neproviňují proti slušnosti.⁵⁴

Mentalita lidí byla rovněž svazována pověrami a předsudky. Jedním z nich byla např. škodlivost vody. Teplá voda prý rozšiřuje póry na těle a těmi proniká nakažený vzduch; tělo se zvlhčuje a oslabuje. Z tohoto důvodu museli po koupeli odpočívat. Lidé se obzvláště obávali mytí vlasů, protože namočená hlava může způsobovat úzkost a vyvolat bolení hlavy či zubů.⁵⁵

V polovině 19. století roste potřeba většího soukromí. Dříve mohl služebný personál navštěvovat své pány při koupeli, později jim je to odepřeno; páni se zamykají i v převlékárnách a se služebnými se domlouvají jen na dálku, k čemuž používají zvonky. Potřeba soukromí se netýká jen koupelen, ale také ložnic.⁵⁶ K tomuto jevu pravděpodobně docházelo pouze u špičky společenské hierarchie. Mezi chudšími vrstvami soukromí není možné z důvodu hromadného spaní, často i v jedné posteli. Soukromí si začínají vážit měšťané, kteří se straní neznámým lidem a cizímu prostředí a spolu se svou rodinou se uzavírají do bezpečí vlastního domácího příbytku a užívají si rodinné pohody.

K odtabuizování tělesnosti a nahoty dochází kolem přelomu století, znatelněji až v prvních desetiletích 20. století, což je patrné např. ve výtvarném či literárním umění. O slovo se rovněž hlásí vitalističtí filozofové opěvující krásu a jedinečnost lidského těla. K rehabilitaci těla značnou měrou přispěla i rozvíjející se tělovýchova a sport. Snahou bylo vymýtit lenost a ochablé tělo, které bylo známkou zahálky.

---

⁵² V. VONDRÁČEK, *Lékař*, s. 206.

⁵³ G. VIGARELLO, *Concepts of Cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge, 1988, s. 175.

⁵⁴ TAMTÉŽ.

⁵⁵ TAMTÉŽ, s. 174.

⁵⁶ M. PERROT, *A history*, s. 235–36.

Novým estetickým ideálem se stává pružné vycvičené tělo, které se těší značné péči a pozornosti a vypovídá o skvělém zdravotním stavu. Této problematice věnujeme samostatnou kapitolu.

2.1.4. Dichotomie čisté – špinavé

V otázce hygieny hrál důležitou roli vztah člověka k vlastnímu tělu, který se v průběhu dějin měnil.⁵⁷ Tento jev je zřetelný např. na vývoji pojmů čistý – špinavý.

Rozeznáváme čistotu duchovní a tělesnou. Tyto dva principy mohou existovat vedle sebe, často však dochází k upřednostňování jednoho z nich. Dříve se preferovala mravní čistota. Od středověku lidé pečovali především o duši než o hříšné tělo. Tělo ve středověku bylo tvrdě potlačováno, pohrdalo se manuální prací; nevhodný byl smích a gestikulace, zavrhovaly se masky, líčidla a převleky. Na tělo se hledělo jako na vězení a jed duše.⁵⁸ Atributem čistoty byla krása, vůně, cudnost, duchovno; atributem špíny zápach, nepořádek, zlo, neřest a tělesnost.⁵⁹ K částečné rehabilitaci těla dochází v období renesance, která se hlásí k antickým ideálům a ke kalokagathii, tedy harmonickému vyvážení duševní a tělesné stránky člověka. S nástupem rekatolizačního baroka však všechny snahy o pěstění těla končí. Až v průběhu 19. století dochází ke změně priorit a do popředí se dostává čistota těla, úzce spjatá s hygienou.

Posun ve významu pojmů čistý, čistota můžeme sledovat v naučných slovnících 19. a 20. století. Podle Riegrova slovníku je *čistota, čistost, původně vlastnost, nebýti ničím pokryt neb pomíchán, poškrvněn...* (čistá voda, ruda, nebe, vzduch...) *Hlavně užívá se však podnes toho slova ve vědách ve smyslu prostoty, jednoduchosti, mravů, a co se týká národů* (čistota mravů, obyčejů, řeči, jazyka).⁶⁰ Adjektivum čistý znamená *pouhý, prostý všeho kalu neb cizí přísady, tělesné i mravní poškrvny* (čisté sklo, kov, nádoby, košile, jazyk, svědomí, láska, hlas...)⁶¹

---

⁵⁷ Dějiny těla nejsou dosud plně prozkoumány. V historiografii dlouho panovala představa, že tělo je záležitostí přírody, a ne kultury (J. LE GOFF – N. TRUONG, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2006, s. 17.) V posledních letech se jimi zabývají francouzští historikové Georges Vigarello, Alain Corbin a Jean-Jacques Courtine ve třech dílech *Histoire du corps*; mapují období od renesance do 20. století; tyto práce mi však bohužel nejsou jazykově dostupné.

⁵⁸ J. LE GOFF – N. TRUONG, *Tělo*, s. 33.

⁵⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – H. DOUŠOVÁ, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století I. Dějiny hmotné kultury*, Pardubice 2001, s. 89.

⁶⁰ F. L. RIEGER, *Slovník naučný II*, Praha 1862, s. 540.

⁶¹ TAMTÉŽ, s. 54.

Kottův slovník rovněž hovoří o čistotě mravní i tělesné. Pod mravní čistotu zahrnuje pojmy stud, panictví, panenství a přísloví „Čistota vede k Bohu člověka“, „Čistota jest všech ctností ozdobou“, „Udeřila svou čistotou o komín“ (zhýralost). Bernardynská čistota znamená tělesnost, rozpustilost... K smyslově vnímatelné čistotě řadí čistotu vody, vína, skla, jazyka, zlata a přísloví „Čistota půl zdraví“. Čistá tedy bez špíny, neumazaná, může být kůže na těle, nádoba, sklenice, ruce, prádlo, košile, pokoj, boty, papír. Čistotu zmiňuje i ve smyslu hodnocení mravních kvalit (dokonalý, výborný, slušný, hezký, prost poklesků, hříchu, od smilstva, neposkrvněný, stydlivý, poctivý tělem i duchem). Poprvé se objevuje přídavné jméno čistý ve smyslu *prost nemocí*.⁶²

Ottův slovník definuje *čistotu (v mravouce)* jako *ctnost, kterou člověk bedlivě opatruje pud pohlavní. Jest panická, manželská a vdovská. Panická a vdovská zdržuje veškeré ukájení pudu pohlavního: čistota manželská zapovídá manželům ukájeti jej potud, pokud se to přičí účelu manželství a stydlivosti... Čistým nazýváme vše, co jest prosto cizích, jinorodých, nepřislušných příměšků, tak zejména, co nemá na sobě špíny, hmotné nebo mravní (hříchu, viny), tedy nevinné*.⁶³ Čistotu označuje jako hlavní estetickou kategorii (krásný, pěkný, typický, dokonalý, výborný).

K výrazné změně dochází ve 20. století. Podle Masarykova slovníku je *čistota z hl. podmínek k zachování zdraví nepřipouštěním a odstraňováním prachu, nečistoty a špíny i výměšků s povrchu těla..., z úst a jiných přirozených otvorů těla, dále z prádla, oděvu a obuvi, pokrmů, nápojů, nádobí, obydlí a nábytku, odklizením smetí, splašků a výměšků apod. K potírání nemocí míříme čistotou hl. proti zárodkům choroboplodným, jež odstraňují, po př. ničí se proudem vzduchu (větráním), teplem (varem), mýdlem, desinfekcí. Čistotě obci slouží vodovody a stoky, čistotě vzduchu ventilace atd. Čistotu poprvé označuje jako hodnocení zcela subjektivní. Jinak ji chápe lékař a jinak laik, prostý člověk*.⁶⁴ *V přeneseném slova smyslu mluví se i o čistotě mravní, jež větším dílem náleží do oboru etiky*.⁶⁵

---

⁶² F. Š. KOTT, Česko-německý slovník I, Praha 1878, s. 190.

⁶³ Ottův slovník naučný VI, Praha 1893, s. 762.

⁶⁴ *Chirurg pokládá ruce za čisté, když si je odrhl horkou vodou, mýdlem a kartáčem as 10 minut a pak ještě lihem je opláchne, neodborník je za čisté, omyv se zběžně vodou a mýdlem, při čemž pod přečnivajícím okrajem nehtů zbyly známé černé proužky; prvý má nástroje za čisté, byly-li vyvařeny,*

Poslední sledovaný Kočího slovník pojednává jen o čistotě těla, nikoliv duše. Vyjadřuje se o existenci čistoty těla, rukou, úst, zubů, nádobí, vlasů, prádla...⁶⁶

Dichotomie čisté – špinavé nabyla na počátku 20. století nového obsahu. Čistota zpočátku označovala převážně mravní kvality, později se význam posouvá k čistotě, respektive špíně, fyzické, smyslově vnímatelné.

---

hospodyně opláchně přibory a nádobí vlažnou vodou. (Masarykův slovník naučný I, Praha 1925, s. 1148.)

⁶⁵ TAMTÉŽ.

⁶⁶ B. Kočího Malý slovník naučný I, Praha 1925, s. 459.

2.1.4.1. Percepce čistoty a špíny

Nyní nás bude zajímat, jak byla čistota, respektive nečistota, v minulosti vnímána z pohledu tehdejších lidí. Soustředíme se na čistotu v dnešním slova smyslu, tedy na čistotu těla a okolního prostředí.

Dnešní člověk, přivyklý komfortu 21. století, si jen stěží dovede představit prostředí, ve kterém žili naši předkové v minulých staletích. V moderní době jsou úplnou samozřejmostí splachovací záchody a dobře vybavené koupelny. Současné hospodyňky se snaží vytvořit čisté, voňavé, hygienické, až téměř sterilní prostředí pro celou svou rodinu. Je dbáno nejen o čistotu a vůni domova, ale i vlastního těla. V minulosti to však vypadalo zcela jinak. Města postrádala kanalizaci, tudíž se ulicemi valily strouhy nevalného zápachu, neexistovaly čistírny odpadních vod; do domů nebyla zavedena elektřina ani vodovod. Lidé měli jen minimální povědomí o osobní hygieně, tak nejen jejich okolí, ale i oni sami vyluzovali nepříjemný „odér“. Prostor, ve kterém žili, jistě nelahodilo oku ani nosu.

Nepochybně nám na mysl vytane otázka, zda jim ona vizuálně a čichově vnímatelná špína byla na obtíž, nebo zda byli vůči ní zcela imunní a brali ji jako součást (byť nemilou) svého života. Snažme se tedy zodpovědět otázky, týkající se smyslové percepce okolí i vlastního těla. Který z pěti smyslů byl v průběhu dějin v otázce hygieny upřednostňován? Může čichový vjem souviset se sociálním statutem jednotlivce? Byla tehdejší elita citlivější a vnímavější i v oblasti čichových vjemů? Distancovala se od svých spoluobčanů, kteří byli níže na společenském žebříčku, kvůli tomu, že jim zkrátka „nevoněli“? Dochází v závislosti na rozvoji nových hygienických zvyklostí k odporu „čistých“ vůči „špinavým“ masám?⁶⁷

Čistota byla na počátku vnímána výhradně zrakem. Lidé se soustředili na viditelné části těla, tedy na ruce a obličej. Být čistý se vztahovalo jen na omezenou oblast pokožky vyčnívající z oblečení. Tato pravidla jsou zformulována ve středověkých knihách dvorského chování, které byly určeny urozeným dítkám.

---

⁶⁷ Dějinám smyslových vjemů nebyla dosud věnována náležitá pozornost. Pokusíme se tedy vycházet aspoň z toho, co je známo. K této problematice lze využít následující práce: A. CORBIN, *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004; G. VIGARELLO, *Concepts of Cleanness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge, 1988.

Nařizovaly čistotu rukou a obličejů, nošení přiměřeného oblečení a zakazovaly nápadné škrábání se kvůli obtížnému hmyzu. Tyto příručky neuvádí nic o tom co se nacházelo pod šatstvem, anebo k tomu, jak se cítila kůže. Nenacházíme zde ani zmínku o intimních pocitech. Středověký člověk udržoval své tělo v čistotě kvůli okolí (pohledu druhých), aby nevzbuzoval pohoršení.

Tato starobylá a dlouhotrvající přednost v zájmu o viditelné části těla je pochopitelná. Zrak je pravděpodobně nejvíce intuitivní a přirozeně nejpřesvědčivější ukazatel, nejsnáze se pro něj formulují normy. Tyto standardy vyjadřují a určují kritéria čistoty v několika slovech. Pravidla jsou zde jasná: prostě potřebujete slušně vypadat.⁶⁸

V následujících stoletích je i nadále v oblasti hygieny rozhodujícím smyslem zrak. Lidem neslouží k hygieně voda, ale je to především prádlo, které jim navozuje pocit čistoty. V 16. a především v 17. století se rozšiřuje sortiment prádla, dochází k diferenciaci oděvu na sváteční a všední, respektive na společenský a domácí.⁶⁹ V druhu použití látky se rozlišuje spodní oděv, který se vyrábí z jemnějšího materiálu a svrchní oděv zhotovený z hrubší tkaniny. Oděv, který byl v přímém kontaktu s pokožkou, se častěji vyměňoval. Frekvence výměny prádla, jeho kvalita, zdobnost a početnost byly znakem sociální distinkce.

Změna přichází až s koncem 18. a hlavně s 19. stoletím. Dále již nepostačovaly vnější znaky čistoty a častá výměna prádla. Kůže musela přijít do styku s vodou a to i na místech skrytých pod oděvem. Čistota a s ní související hygiena už nebyla záležitostí vzhledu, ale vitality. Voda uvolňovala ucpané póry, zpevňovala tkáň, otužovala a chránila tělo. Jako první si nauku o čisté kůži osvojila buržoazie. S vědeckými objevy se přesouvá pozornost od viděného k neviděnému. Důležitost mytí spočívá v boji proti neviditelným mikrobům. Potřeba hygieny se zvnějškuje, stává se ctností, klade se důraz na sebekázeň. Lidé se nemyjí pro okolí, ale sami pro sebe, aby byli vitální, svěží, otužilí a obranyschopní vůči mikroorganismům. Čistá kůže a disciplína mytí měly své psychologické ekvivalenty; výsledek byl snad fyzicky neviditelný, ale morálně velmi účinný. V každém případě to byla čistota zaměřená na

---

⁶⁸ G. VIGARELLO, *Concepts*, s. 227.

⁶⁹ *Dějiny hmotné kultury II*, sv. 2, Praha 1997, s. 854.

odstranění mikrobů, která zakončila dlouhou cestu hygieny, cestu od nejzjevnějšího k nejskrytějšímu, cestu, která dobyla oblast soukromí.⁷⁰

Svou roli ve vnímání čistoty sehrál i čich. Lidská společnost od dob antiky byla vždy pozorná a vnímavá k vůním a pachům. Vykuřování, používání kadidel a aromatických látek k překrývání nepříjemnému zápachu je staré jak lidstvo samo. Vykuřování sloužilo také k desinfikování domů, nebo i celých vesnic v případě morové epidemie. Přesto však v průběhu jednotlivých epoch nebyla čichu věnována dostatečná pozornost. Čich získal znevažující pečeť animality, a ocitl se tak v minulosti na nižším stupni v rámci smyslové hierarchie. Svého docenění dosáhl během 18. a především v 19. století. Tehdy byl důvodem významných změn v oblasti osobní hygieny či pokroku v likvidaci odpadu. Dnes samozřejmý kanalizační systém, dláždění ulic či ventilace jsou teprve následkem procesu proměn společenské citlivosti k pachům.

Zhruba od poloviny 18. století se rozhodla společnost evropského Západu přestat tolerovat blízkost různých odpadů a lidských výměšků. Všudypřítomný zápach obtěžoval stejně jako dnes smysly dobové společnosti. Dalším motivem bylo i tehdejší přesvědčení o škodlivosti zkaženého vzduchu na lidský organismus. Vědci si představovali vzduch jako prostý plyn pronikající do struktury živých organismů, kde prý může negativně působit na jejich fungování. Zkažený, zapáchající vzduch signalizující rozklad se stal lidské společnosti nebezpečným. Od této chvíle je věnována zvýšená pozornost škodlivým pachům, jejich zdrojům a místům výskytu i vůním a úkonům, které měly toto negativní působení zastavit a lidské tělo ochránit. Prostředkem se jeví vedle různých vykuřování i zlepšení systému nakládání s odpady, dláždění ulic, nově byla věnována pozornost nutnému větrání prostor, především v místech akutní potřeby, tedy v nemocnicích či věznicích.

Zvýšená pozornost věnovaná škodlivým a nepříjemným pachům se odrazila nejen v tomto technickém pokroku společnosti, jejím důsledkem byla současně i sociální diferenciaci a společenská proměna. Citlivost čichu a jemný individuální pach jsou důkazem ušlechtilosti jedince a s pachem dělníků se nesnášejí. Za „páchnoucí povolání“ bývají označeny prostitutky, hadráři, metaři, čističi odpadních stok, pradelny, námořníci. Dále se můžeme setkat i s názory, že zapáchají Židé,

---

⁷⁰ G. VIGARELLO, *Concepts*, s. 229.

homosexuálové, tuláci a žebráci. Aristokracie a zámožnější měšťané se snaží držet odstup od chudiny, protože se bojí nákazy, která je signalizována nevábným pachem. Měšťan 19. století utíká před nebezpečným kontaktem s chudinou, která se stala synonymem zápachu a nemoci, dbá na zdravý dech domova a obklopuje se osvěžující rostlinnou vůní.⁷¹

---

⁷¹ A. CORBIN, Narcis.

2.2. Vědecko–technické faktory

Věda a technika ovlivnila vykonávání hygieny značným způsobem. Věda, především zdravotnictví, odůvodnila (možná dokonce ospravedlnila) důležitost pravidelného mytí a technické inovace umožnily či zjednodušily jeho provádění.

Vykonávání hygieny má řadu předpokladů, bez kterých by nebyla myslitelná. K jejímu provádění je zapotřebí prostor, kde se bude odehrávat (koupelna, záchod), „prostředek“ mytí (voda) a zařízení na odvádění nečistot (kanalizace). Tyto tři základní aspekty nám dnes přijdou zcela samozřejmé a běžné, ale v minulosti tomu tak zdaleka nebylo. Se samostatnou místností pro koupel, splachovacím záchodem, vodovodem v domácnosti a funkční kanalizací se setkáváme až v 19. století (někde se jedná dokonce o 20. století). Dříve se bez nich naši předkové museli buď úplně obejít, nebo si vystačit s primitivnějšími alternativami, jako byl suchý záchod (v horším případě posloužilo hnojiště), koupel (probíhala–li vůbec) se odehrávala v přenosné vaně umístěné nejčastěji v kuchyni nebo v jiné teplé místnosti, voda se ručně donášela z kašen, splašky se vylévaly na ulici... V následujících kapitolách budeme sledovat cestu k modernímu hygienickému zařízení, které bylo podmíněno technickými pokroky.

Industrializace s sebou přináší rozvoj ve stavebním, strojírenském a chemickém průmyslu, pokroky zaznamenává instalatérství a sanitární technika. Významným krokem bylo na počátku 20. století zavedení elektřiny do domácností, která usnadňovala např. ohřev vody a vytápění bytu; elektrické přístroje pomáhaly hospodyňkám v domácnosti. Průmyslová revoluce se také často zasloužila o zlepšení ekonomické situace jednotlivců i rodin, které si mohly dovolit uvolnit více prostředků na zlepšení životního standardu i hygieny.

K dalším významným procesům patří urbanizace, která sice na jedné straně znamenala zhoršení hygienických podmínek ve městě, ale na druhou stranu rozpoutala větší diskusi o nutnosti změn v oblasti hygieny města i jednotlivých příbytků. Ke slovu se hlásí hygienici, lékaři, stavební inženýři, architekti a mnoho dalších odborníků, kteří se snaží neúnosnou situaci řešit.

2.2.1. Zdravotnictví

V současné době spadá oblast hygieny do kompetence především zdravotníků a hygienických pracovníků, kteří mají zázemí ve svých vědeckých pracovištích, hygienických ústavech příslušných fakult či krajských hygienických stanicích. Jak to však vypadalo v minulosti? Existovaly obdobné profese a instituce jako dnes? Kdy například vznikl první hygienický ústav? Jakou roli sehráli lékaři v šíření osvěty? Jakými prostředky apelovali na spoluobčany, aby se náležitě starali o své zdraví a tělesnou schránku vůbec, aby nepodceňovali své choroby a nezanedbávali ani prevenci? Jak byli ve svém působení úspěšní? V této kapitole se pokusíme nalézt odpovědi na výše uvedené otázky. Nejprve se však budeme věnovat obecnějším tématům jako je zdravotní stav obyvatel a úroveň lékařská péče.

Zdravotní stav obyvatelstva se po dlouhou dobu nacházel ve velmi špatné situaci. Příčinou byla zejména jednostranná výživa či podvýživa, vyčerpání z těžké fyzické práce, nevyhovující bytové podmínky, nekvalitní voda, podceňování osobní hygieny. Svůj díl nesou i války, hladomory a epidemie.⁷²

Ke zlepšení zdravotních a sociálních poměrů došlo až za vlády osvícených panovníků Marie Terezie a Josefa II., kdy byly přijaty patřičné zákony a nařízení. V letech 1752–1753 vyšly základní zdravotní normy pro naše země – Generální zdravotní řády, nejprve v roce 1752 pro Moravu, v roce 1753 pak pro Čechy a pro Slezsko.⁷³ Na základě uvedených dokumentů vznikly orgány státní zdravotní správy s přesně vymezenou pravomocí, úkoly a povinnostmi. V jednotlivých zemích zodpovídaly za zdraví obyvatel zemské zdravotní komise, v krajích krajští lékaři, od roku 1786 jim pomáhaly i krajské porodní báby. Úkolem tohoto zdravotnického kolegia bylo vykonávat hygienický dozor, bojovat proti epidemiím, potírat činnost šarlatánů a mastičkářů, dozírat na zdravotní personál v kraji, na nemocnice, chudobince, porodnice a sirotčince.⁷⁴

---

⁷² P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 90.

⁷³ TAMTÉŽ, s. 93.

⁷⁴ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 130.

V roce 1770 byl vydán zdravotní řád platný pro celou rakouskou monarchii.⁷⁵ Podle něho byly vytvořeny orgány státní zdravotní správy, určena jejich pravomoc, úkoly a povinnosti a vytvořen systém protiepidemické ochrany hranic. Ve státní zdravotní správě zaujal postupem doby rozhodující místo říšský protomedik. V roce 1773 byla založena zvláštní zdravotní oddělení u jednotlivých zemských úřadů. V jejich čele stál lékař s titulem zemského protomedika. Jeho hlavním poradním orgánem v Čechách byla pražská lékařská fakulta. V systému osvícenského zdravotnictví (zdravotní policie) byly stanoveny funkce a povinnosti krajských a městských fyziků a vrchnostem bylo doporučováno, aby pečovaly o zdraví poddaných a na svých panstvích zaměstnávaly tzv. vrchnostenské lékaře.

Dalším důležitým zásahem osvícenského státu do zdravotnictví je zakládání veřejných nemocnic, porodnic, nalezinců a psychiatrických ústavů. Roku 1789 zahájila činnost všeobecná nemocnice v Brně, roku 1787 v Olomouci a 1790 pražská všeobecná nemocnice.⁷⁶

V éře osvícenského absolutismu nastolený systém veřejného zdravotnictví setrval bez výraznějších změn po celou první polovinu 19. století. Teprve celospolečenské změny revolučního roku 1848 si vyžádaly kromě jiného také transformaci veřejného zdravotnictví.⁷⁷ Přínos revoluce je však třeba spatřovat především v rovině názorové, nikoliv faktické. Otevřená diskuse široké veřejnosti přinesla řadu nových podnětů, na něž bylo možno v budoucnosti postupně navazovat.⁷⁸ Významné zdravotní řády byly přijaty až v 80. letech – v roce 1884 pro Moravu a roku 1888 pro české země. Oba měly na základě říšského zdravotního zákona z roku 1870 konkretizovat organizaci zdravotní služby v obcích. Obce nad 6000 obyvatel musely ustanovit a platit nejméně jednoho obecního lékaře, menší obce se měly sdružit a ustanovit lékaře obvodního.⁷⁹ Povinnosti obecních lékařů vedle široké škály povinností preventivních (prevence epidemií, očkování aj.), hygienických (čistota vody, vesnic, veřejných místností, výroby a prodeje potravin,

---

⁷⁵ H. SCHOTT, *Kronika medicíny*, Praha 1994, s. 231.

⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 202.

⁷⁷ L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (eds.), *Člověk*, s. 62.

⁷⁸ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny*, s. 125.

⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 127.

školní hygiena a hygiena bydlení) a osvětových, zahrnovaly i dozor nad porodními bábami, nemocnicemi a jinými zdravotními ústavy, boj proti šarlatánům, ohledávání mrtvol a bezplatné léčení úředně uznaných chudých. V případě vypuknutí epidemie měl úřední lékař neprodleně zahájit i léčení všech nakažených. Nebylo možné plnit všechny úkoly, přesto měl výše zmíněný předpis zásadní význam. Poprvé byla vytvořena hustá, poměrně rovnoměrná síť fyzicky dostupných lékařů, kteří se museli usadit tam, kde jich bylo zapotřebí a kam by bez fixního platu z obecní pokladny nikdy nešli.⁸⁰

Kromě lékařů se o zdraví obyvatelstva po celé 19. století starali ranhojiči, kteří působili především na venkově a v malých městech. Ranhojiči se od lékařů odlišovali jak dosaženým odborným vzděláním, tak prováděnými léčebnými úkony. Plnili především funkci zdravotní policie. Vrchnosti nebo krajskému úřadu byli povinni bezprostředně hlásit propuknutí epidemie, informovali o všech těžkých újmách na zdraví, které byly způsobeny v jejich léčebném obvodu. Dohlíželi na dodržování zdravotních řádů a nařízení, zjištěné přestupky jako např. pokoutné léčení nemocných, sdělovali krajskému lékaři. Směli léčit pouze vnější zranění, léčba nemocí vnitřních orgánů příslušela lékařům, avšak instrukce v případě poskytnutí první pomoci umožnila ranhojičům lékaře zastoupit.⁸¹ Na počátku 70. let 19. století však bylo ranhojičské studium i přes četné protesty ranhojičů ukončeno a poslední diplomy byly uděleny v roce 1875.

Významnou úlohu v péči o zdraví sehrála i první generace českých lékařek, která však nejprve musela získat povolení ke studiu na českých vysokých školách. První lékařkou českého původu byla Bohuslava Kecková (1854–1911), promovaná roku 1880 v Curychu, druhou pak Anna Bayerová (1852–1924), promovaná v roce 1881 v Bernu. Habsburská monarchie umožnila ženám přístup k řádnému vysokoškolskému studiu na lékařských fakultách ministerským výnosem z 3. 9. 1900. Již v roce 1902 promovala na české lékařské fakultě první žena, Anna Honzáková (1875–1940).⁸² Lékařky přinesly naději na zlepšení zdravotního stavu

---

⁸⁰ TAMTÉŽ.

⁸¹ L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (eds.), *Člověk*, s. 63.

⁸² P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny*, s. 149.

především ženám, které se jim otevřeněji svěřovaly se svými obtížemi a styděly se méně než před muži – lékaři.⁸³

Jaký obecný názor vlastně měla veřejnost na zdravotníky a jejich péči? U lidí dlouho přetrvávala nedůvěra k lékařům. Jejich péči považovali, většinou oprávněně, za málo účinnou, a přitom nákladnou.⁸⁴ Obyvatelstvo, především to venkovské, volalo lékaře, až když bylo příliš pozdě. Svědčí o tom např. článek z časopisu Lada. *V mnohých domácnostech se ošetřování nemocných nevěnuje velká, ba často žádná péče a lékař se mnohdy jen volá, když už má nemocný tento duši na jazyku. Tak děje se zejména v našich dědinách.*⁸⁵

V důsledku pokroků v lékařských vědách a výrazného zlepšování výsledků léčebných metod a zákroků se však názor lidí na práci lékařů proměňuje. Úspěšnou profesionalizací se lékaři stávali uznávanými specialisty s vysokým společenským statutem. Být léčen lékařem se tudíž od počátku druhé poloviny 19. století stávalo určitou známkou společenské prestiže obdobně jako absolvování letního léčebného pobytu v některém z domácích nebo zahraničních centrech.⁸⁶

V důsledku specializace lékařů ztrácí na významu rodinný lékař. Ten se obvykle staral za pevně stanovený plat o celou rodinu. Nebyl povoláván jen v případě onemocnění některého člena rodiny, ale navštěvoval dům pacientů při různých příležitostech. Byl tedy velmi dobře seznámen se sociální situací rodiny a stával se rádcem i v jiných záležitostech, mohl působit výchovně i preventivně. Koncem 19. století však klesá jeho důležitost, neboť nebyl schopen poskytnout pacientům všestrannou a odborně fundovanou péči.⁸⁷ Lidem již nedostačovala péče jednoho lékaře a začali se obracet na specialisty.

Jedním ze specializovaných oborů, jenž přispěl k rozvoji medicíny významnou měrou, byla mikrobiologie, která umožňovala exaktně objevovat původ jednotlivých chorob; proti některým již dovedla i účinně zasáhnout. Za zakladatele moderní bakteriologie je považován Robert Koch. V 70. a 80. letech 19. století

---

⁸³ M. LENDEROVÁ, K hříchu, s. 132.

⁸⁴ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, Dějiny, s. 105.

⁸⁵ Lada 1902, s. 79.

⁸⁶ L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (eds.), Člověk, s. 67.

⁸⁷ H. SCHOTT, Kronika, s. 339.

objevil mikrobiální původ sněti slezinné, tuberkulózy a cholery.⁸⁸ Další významnou osobností byl mnichovský chemik a hygienik Max von Pettenkofer. Jeho výzkumy v oblasti hygieny ovzduší, vody, půdy, potravin, obydlí aj. iniciovaly díky jeho žákům účinná hygienická opatření v řadě evropských měst včetně Prahy.⁸⁹

Objev mikrobů výrazně ovlivnil praxi lékařů. V dřívějších dobách jejich léčba spočívala především v ordinování klystýrů, přikládání pijavic, studených či teplých obkladech. Lékaři spíše nabádali k umírněnosti, vyhýbání se extrémním počínům, omezovali pohyb, dohlíželi nad morálkou. Také doporučovali léčebné kúry, pobyty v lázních, změnu klimatu. Pokrok v mikrobiologii se zasloužil o to, že doktoři začínají své pacienty skutečně léčit. Snaží se bojovat proti mikrobům. Nejúčinnější zbraní je voda, mýdlo a desinfekce. Lékař si před příchodem k pacientovu lůžku řádně umyl ruce a šel tak příkladem ostatním lidem.⁹⁰

O skutečné z odbornění veřejného zdravotnictví v českých zemích se zasloužily hygienické ústavy při lékařských fakultách v Praze.⁹¹ V roce 1884 byl založen hygienický ústav německé lékařské fakulty v Praze. Při české lékařské fakultě vznikl první hygienický ústav v roce 1897.⁹² Jeho prvním ředitelem se stal prof. Gustav Kabrhel (1857–1939). V popředí jeho zájmu stála hygiena vody, hygiena výživy, alkoholismus, školní hygiena a bakteriologie. Kabrhelovou zásluhou se česká hygienická škola, na rozdíl od jiných oborů české medicíny přelomu 19. a 20. století, rychle vyrovnala s evropskou úrovní své specializace a brzy se také na zvyšování této úrovně aktivně podílela.⁹³

Lékaři měli veliký podíl na šíření hygienické osvěty. Od poloviny 19. století začínají vydávat populárně–naučné spisy upozorňující na důležitost péče o zdraví a s tím související hygienu.⁹⁴ Popularizovat vědu se snažily i různé časopisy. Lékaři je

---

⁸⁸ P. SVOBODNÝ - L. HLAVÁČKOVÁ, Dějiny, s. 142.

⁸⁹ TAMTÉŽ.

⁹⁰ M. PERROT, A history, s. 655–656.

⁹¹ L. NIKLÍČEK – I. MANOVÁ, Česká hygiena na přelomu 19. a 20. století, Dějiny vědy a techniky 3, 1981, č. 14, s. 151.

⁹² J. KRÍŽ, Hygiena na přelomu století, Hygiena 45, 2000, č. 3, s. 162.

⁹³ L. NIKLÍČEK – I. MANOVÁ, Česká hygiena, s. 154.

⁹⁴ Např. F. S. KODYM, Zdravověda čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a k tomu dlouhého věku dosáhnouti mohl, Praha 1853; TÝŽ, Úvod do zdravovědy, Praha 1869;

však od jejich snah odrazovali, neboť autoři článků často nebyli dostatečně erudovaní. Na situaci si ztěžuje např. lékař Duchoslav Panýrek. *Mnohé časopisy české položily si za cíl činiti vědu přístupnou lidu. Zapomenuly však, že nejsou k tomu povolány, že jejich síly k tomu nestačí, že nemají dosti vědění a měly by proto toho nechati... Řada listů modních, dále ženské časopisy, většinou otevřely tuto rubriku [„prostonárodní věda“] a také některé listy politické pražské i venkovské pěstují tento více kuchyňský než literární genre.*⁹⁵ ... *Takovým poučováním se spíše uškodí nežli prospěje – šíří se nikoli věda, nýbrž nevědomost. Kdo sám nic neví, nechť nepoučuje jiné!*⁹⁶ Lékaři by byli nejraději, aby zdravotnická osvěta zůstala pouze v jejich kompetenci.

Významnou událostí, která přispěla k popularizaci hygieny, se stala v roce 1911 první mezinárodní výstava hygieny v Drážďanech. Organizace se ujal německý podnikatel Karl August Lingner, který proslul mimo jiné svým úspěšně prodávaným výrobkem – ústní vodou Odol. Vystavené exponáty si ve více než padesáti halách prohlédlo pět a půl milionů návštěvníků. Cílem výstavy byla na jedné straně osvěta širokých vrstev, která měla motivovat každého k péči o zdraví, na druhé straně šlo o historické předvedení vývoje hygieny v různých kulturách. Tato výstava byla podnětem k založení Německého hygienického muzea v Drážďanech roku 1930, které existuje dodnes. Obdobná zařízení pak vznikala v celé střední Evropě. Koncem 20. let byla v Brně z iniciativy propagátora zdravotní výchovy Karla Drimla založena Společnost Moravského hygienického muzea, která pořádala v řadě míst zdravotně výchovné výstavy a setkání odborníků.⁹⁷

D. PANÝREK, Malincí nepřátelé. O nákaze a nemocech nakažlivých, zvláště u dětí, Praha 1907; TÝŽ, Než přijde lékař. Na paměť nemocným pro první chvíle, Praha 1906; TÝŽ, Psáno ženám. Lékařské causerie, Praha, b.r.; TÝŽ, Visity. Řada prostonárodních článků z lékařství, Praha 1894; V. PREININGER, Zdravotnictví našich příbytků, Praha 1895.; V. ŠEL, Domácí lékařství. K užitku lidu našeho sepsal Vilém Šel, Praha 1874; TÝŽ, Zdravověda, Praha 1904; A. BAYEROVÁ, Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí, Praha, b.r. (1907?).

⁹⁵ K oněm listům řadí např. Ladu, Vesnu, Šťastný Domov, Svět zvířat, Rozhledy. Lékař seznamuje čtenáře s jejich omyly a uvádí věci na pravou míru.

⁹⁶ Zdraví lidu 1, 1909, č. 1, s. 13–14.

⁹⁷ H. SCHOTT, Kronika, s. 377.

2.2.2. Komunální hygiena, kanalizace

Zásobování měst vodou bylo v době středověku na území dnešní České republiky na dobré úrovni; podzemní vodovody přiváděly do soukromých nebo veřejných kašen vodu různé kvality. Města se ale obtížně zbavovala odpadních vod, které byly značným hygienickým problémem a s komunálním odpadem největším zdrojem nakažlivých nemocí. Historický vývoj kanalizace v českých zemích je možné přiblížit na Praze, protože právě zde se všechny uvedené problémy kumulovaly.

První kanalizací nebo spíše odvodněním, byla stavba štolý ze Strahovského kláštera, která vznikla ve čtyřicátých letech 12. století a odváděla přebytečnou vodu z kláštera směrem na Malou Stranu; pravděpodobně končila až v Čertovce. Odpad a lidské výměty se i nadále shromažďovaly v žumpách či na hnojištích, často však zůstávaly přímo na ulici. Jejich čištěním se zabývali lidé stojící společensky na úrovni pohodného nebo katova pacholka.

Počátkem 14. století se začalo nejen s dlážděním ulic, ale také s dlážděním uličních stok neboli rigolů. První zmínka o takovémto zařízení je z roku 1310. Objevili se také první specializovaní komunální čističi, kteří ve 20. letech 15. století provedli první hromadné vyčištění pražských žump. Dalších přibližně dvě stě padesát let nepřineslo v kanalizačních systémech v Praze nic převratného. Až jezuité dali v roce 1673 vybudovat relativně moderní stoku pro odvodnění své koleje v Klementinu.

Období baroka sice přineslo výstavné paláce, domy, kostely a zahrady, ale v jejich stínu nadále zůstávaly špinavé a křivolaké ulice se špatnou dlažbou. Splašky stále vytékaly z přilehlých budov. Pokus o částečné odkanalizování pražského souměstí se datuje do 80. let 18. století, kdy byl postupně projektován kanalizační systém. V roce 1787 František Antonín Leonard Herget (1741–1800) navrhl první stoky v Praze. Bylo jich postaveno poměrně velké množství, v té době šlo asi o 30 kilometrů stok. Tyto stoky však měly většinou špatný nebo minimální spád a splašky odváděly opět do Vltavy.⁹⁸

---

⁹⁸ J. JÁSEK, Od rigolu po stoku, od žumpy po čistírnu odpadních vod, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 2, s. 13.

Dramatický konec 18. století znemožnil realizaci Hergetovy kanalizace. Další vývoj pražské kanalizace je spojen se jménem hraběte Karla Chotka (1783–1868), který navázal na plány svého otce Jana Rudolfa, a díky němu dostaly během první poloviny 19. století kanalizaci postupně Hradčany, části Malé Strany a Starého Města a také část území Na Františku. Chotkovy úpravy ale brzy přestaly vyhovovat potřebám rostoucího velkoměsta.

Proto v červenci 1884 vyhlásilo pražské zastupitelstvo soutěž na projekt celkového řešení městské kanalizace. Šlo o to, aby se odkanalizovaly nejen domácnosti nebo nemovitosti, ale už i továrny, dílny a samozřejmě i dešťová voda. K 1. březnu 1885 se sešlo celkem pět projektů. Byla to soutěž mezinárodní, takže se jí nezúčastnili jen znalci od nás, ale také odborníci ze zahraničí. Autoři navrhovali v podstatě buď jednotný systém, odvádějící splaškové i dešťové vody v jednom kanalizačním systému, nebo oddílný systém, kde byly zvlášť stoky na splašky a zvlášť stoky na dešťovou vodu.

Výběrové řízení při pražském magistrátu bylo velmi náročné a komplikované, všechny předložené návrhy byly z různých důvodů zamítnuty. V roce 1889 přizvalo zastupitelstvo ke spolupráci další přední evropské odborníky, mezi nimi i anglického inženýra Williama Lindleyho (1853–1917), který nakonec uspěl. V roce 1893 předložil vlastní projekt kanalizace pražského území v ploše více než 2500 hektarů, v němž využil mnoho prvků předchozích odmítnutých návrhů. V roce 1894 schválila pražská městská rada projekt za tehdy neuvěřitelných šest a půl milionu zlatých a o osm let později byla moderní kanalizační soustava s mechanickou čistírnou odpadních vod v Bubenči uvedena do zkušebního provozu.⁹⁹ V té době už probíhala výstavba vodovodu z Káraného do Prahy. Počátkem 20. století tak byla Praha po hygienické stránce jedním z nejlépe vybavených evropských měst.¹⁰⁰

Stará Lindleyova čistírna bez větších změn fungovala dvě desetiletí, do poloviny dvacátých let. V té době se uskutečnila první rozsáhlejší modernizace: jednak byl provoz elektrifikován, jelikož pohon technologie parními stroji byl v té

---

⁹⁹ (Plán Lindleyovy kanalizační sítě k roku 1911 viz. obr. 1.)

¹⁰⁰ D. BRONCOVÁ, *Historie kanalizací. Dějiny odvádění a čištění odpadních vod v Českých zemích*, Praha 2002, s. 16.

době už dost drahý, a kromě toho čistírna musela být rozšířena, protože rostoucí město produkovalo větší množství odpadních vod a staré zařízení už kapacitně nestačilo.

2.2.2.1. Odpad

Celá dlouhá staletí bylo odstraňování odpadu městskou správou zcela opomíjeno, a tak se odpadky zprvu odhazovaly před domy, až později se shromažďovaly ve zděných žumpách, kde však týdny tlely a zamořovaly okolí. Velkým pokrokem bylo sbírání a odvážení pevných odpadků ve městech. V Praze se až do poloviny roku 1923 udržel sběr odpadků „vyzváňkou“, při které obyvatelé na znamení zvoncem vynášeli nepotřebné drobnosti a zbytky z domácností v různých nádobách na ulici, kde je vysypávali do vozů tažených koňmi. Jen v několika ulicích bylo zavedeno bezprašné odvážení odpadu povozy krytými plachtou. Protože koňské potahy nedokázaly dopravit odpad na větší vzdálenost, byl ukládán na smetištích, ležících vesměs v blízkosti obytných domů.

V roce 1923 byl zaveden systém „nádob výměnných“, tedy popelnic, které se nakládaly na vozy a na skládkách se z nich odpad vysypával. Až o deset let později byl vyměněn za způsob, který známe dosud, tehdejší mluvou nazývaný „systém nádob přesypných“, při němž se nádoby vynesené z domu vysypou do sběrných kuka vozů. Nový systém měl oproti původnímu řadu výhod. Vedle ekonomických (nemusely se zpět rozvážet prázdné nádoby) to byl zřetel i zdravotní, neboť odpadla výměna prázdných popelnic mezi různými domy. Odpadky však odvážely vozy stále ještě do polí. Vysočanská spalovna odpadu byla uvedena do provozu v roce 1934 a ve své době byla nejmodernějším zařízením svého druhu v Evropě.¹⁰¹

---

¹⁰¹ Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III, Praha 2003, s. 419–420.

2.2.2.2. Vodovod

Před zavedením vodovodů do jednotlivých domácností si lidé museli donášet vodu z kašen. Tato namáhavá práce spočívala na bedrech služebných dívek nebo učedníků; když jich v domácnosti nebylo, musela si vodu donést samotná hospodyně nebo její dorůstající dcera.¹⁰² Voda z kašen se nabírala do putny pomocí „plecháče“, doma se uchovávala ve „štoudvích“. Tyto nádoby stály v kuchyni, v předsíni (byla-li v domě), nebo na pavlači. Štoudve s vodou rovněž plnily funkci chladničky a ledničky, uchovávala se v nich zelenina či máslo. Donáška vody nebyla pouze nepříjemnou povinností; stávala se i společenskou záležitostí. U kašen se scházely služky se svými kolegyněmi nebo zde navazovaly důvěrnější známosti s příslušníky opačného pohlaví.

Kašen muselo být dostatek, aby uspokojily potřeby všech domácností. Nacházely se téměř v každé ulici, na náměstí či na návsi. Kašny byly buď veřejné, tedy přístupné a sloužící všem obyvatelům, nebo soukromé, které se nacházely přímo v domech a nádvořích šlechtických paláců.

Komplikace s donáškou vody nastávaly v zimním období, kdy hrozilo uklouznutí na náledí kolem kašny. V chladném období byla velice nepříjemná šplouchající voda z puten, proto si je nosičky zakrývaly speciálním poklopem. Z těchto důvodů se v zimě vodou šetřilo, aby se pro ni nemuselo tak často chodit. Jistě to také mělo vliv na frekvenci rodinných koupelí. *V zimě taky býval i požitek vykoupání v domácnostech omezen na míru nejmenší. Nejen že vodou šetřeno, taky uhlím. Zahřátí velikého pradláku vody do vany stálo mnoho topení, byla tedy i domácí koupel drahá... Kde však přece bylo vykoupání nezbytnou potřebou, i tu si lidé čistoty a osvěžení milovní dovedli pomoci. Praha byla plna větších i menších pivovarů, a snad ve všech prodávali horkou vodu, putnu za čtyrák.*¹⁰³ Dívky tedy místo ke kašnám směřovaly do pivovarů.

Kašny se musely v zimním období chránit proti zamrznutí. Byly opatřeny bedněním, obloženy chlěvským hnojem a zakryty střechem. Toto opatření se po zimě sklidilo. *Potom se po městě rozběhli páni vodáci, prohlédli kašny, byla-li kde*

---

¹⁰² I. HERRMANN, Před padesáti lety III, s. 166.

¹⁰³ TAMTÉŽ, s. 176–177.

*znečištěná voda, dali ji vypustit, kašnu vycídit, a z obnažených trubíc opět vesele zurčela voda vltavská.*¹⁰⁴ Jestliže toto bylo jediné „hygienické“ opatření, můžeme o kvalitě vody s úspěchem pochybovat.

V průběhu 80. a 90. let 19. století vydala obecní správa v Praze příkaz, že do všech domů má být pořízen vodovod na vlastní útratu majitelů domů. *Pro moderně zařízený dům jest vodovod jednou z nejdůležitějších věcí.*¹⁰⁵ Kašny byly postupně odklizovány a pamětníci tohoto aktu velice litovali. Situaci s nekvalitní vodou však vodovody nevyřešily. Špatná voda byla pravidelnou příčinou tyfových epidemií i nadále, jak dosvědčuje lékař Vladimír Vondráček. *Ze všech evropských měst nejvíce tyfu bylo v Praze... Ve vodovodu tekla vltavská voda. Lidé si nedali říct a pili ji, omývali v ní zeleninu, ovoce, pokud je omývali, lili ji do mléka a tak dále.*¹⁰⁶ Na zmíněné onemocnění vzpomínala řada lidí ve svých pamětech; mnozí přišli o své příbuzné či známé. Od tyfových epidemií odpomohl vznik nových vodáren. V roce 1885 byla dokončena vodárna v Podolí, v 90. letech byla přivedena voda z Káraného a poté následovaly další vodárny.¹⁰⁷

Aby byl dostatek kvalitní vody, nabízela se možnost tzv. dvojí opatřování. V praxi to znamenalo, že by se přiváděla voda dvojí kvality – do domácností by proudila užitková voda a pro pitnou by si lidé chodili ke společnému vodovodu. Odborníci však toto řešení nedoporučovali. Domnívali se, že by lidé byli příliš pohodlní vodu donášet a tudíž by používali převážně vodu užitkovou, která z důvodu obsahu nebezpečných mikrobů nevyhovuje hygienickým požadavkům.¹⁰⁸ Odborníci tedy radili vodu převařovat nebo filtrovat.

Jaké množství vody bylo zapotřebí v domácnosti? *Číslice celkové spotřeby různí se podle místních poměrů, podle zvyků obyvatelstva, podle způsobu dodávání vody apod. Jest větší, dodává-li se voda bez odměřování (paušálně, na volný kohout), a menší, měří-li nebud' měrnými (kalibrovanými) kohouty nebo*

---

¹⁰⁴ TAMTÉŽ, s. 177.

¹⁰⁵ R. KUSÝN, Rozpočty staveb pozemních a odhady budov. Znalecký návod k sestavování rozpočtův a odhadování staveb pozemních I, Praha b. r. (1909?), s. 524.

¹⁰⁶ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 18.

¹⁰⁷ P. VOŠAHLÍKOVÁ, Jak se žilo za časů, s. 36.

¹⁰⁸ G. KABRHEL, Zdravověda, Praha 1922, s. 343.

vodoměry.¹⁰⁹ Vlastní spotřeba vody kolísá podle ročního období (v létě je větší než v zimě), podle jednotlivých dní v týdnu (k největší spotřebě dochází v neděli), podle denní hodiny (největší spotřeba mezi 9.–12. a 15.–16. h). Průměrná denní spotřeba vody na osobu ve větších městech je 100–120 litrů, zatímco v menších vesnických městech 50–70 litrů.¹¹⁰

V domácnosti se spotřebuje průměrně 30–40 l na den a osobu, z toho 20–30 l na pití, vaření, mytí v domácnosti, 10–15 l na praní. Vanová lázeň spotřebuje 350 l, sedací 30 l, sprcha 40–80 l, splachování klozetu 8–15 l. Na žáka ve škole připadají 2 l denně, na nemocného 250–650 l, ve veřejných lázní na koupel 500 l.¹¹¹

---

¹⁰⁹ Ottův slovník naučný XXVI, Praha 1907, s. 851.

¹¹⁰ TAMTÉŽ.

¹¹¹ Číselné údaje se vztahují k roku 1905. (TAMTÉŽ).

2.2.3. Urbanizace, proměny bydlení, hygiena bytu

V této kapitole se budeme věnovat proměnám bydlení a životního standardu. K tomu, aby lidé mohli plnohodnotně vykovávat osobní hygienu, je zapotřebí odpovídajícího sociálního příslušenství, tedy koupelny a záchodu. Architektonické plány však dlouho tato příslušenství nezahrnovaly a domy se stavěly bez sociálního zázemí. Lidé žili v hygienicky neuzpůsobených domech. Situace se zhoršovala procesem urbanizace,¹¹² tedy stěhováním venkovského obyvatelstva do měst, která nabízela více pracovních příležitostí. Města se přelidňovala a bytová situace, především chudšího obyvatelstva, se stávala neúnosnou. Přeplněné byty se stávaly zdrojem infekcí, docházelo v nich k vysoké úmrtnosti, ale měly také dopad na mravní život obyvatel. Nejhorší podmínky panovaly v Praze, kde místní poměry vyústily až v asanaci. Ani bourání domů však zcela situaci nevyřešilo, neboť město neposkytlo obyvatelům asanovaných čtvrtí náhradní ubytování. Postupně se však odborníkům daří prosadit výstavbu hygienických obydlí.

Zatímco venkovské obydlí se během 19. století neměnilo (jen dřevěný objekt byl postupně nahrazován zděným), dispozice městského domu zaznamenala značné změny. Ve městech 19. století v podstatě nenajdeme rodinný dům. Staví se velké domy o mnoha bytech, které slouží hromadnému bydlení a především mají přinést svému majiteli značný kapitál. Nároky na vyšší standard bydlení se zvyšují až koncem století. Tyto snahy vedou k zmenšení domu až jen na dva byty v patře a k rodinnému domu.¹¹³

Tradičním typem bydlení je pavlačový dům, běžný již od 18. století. Na pavlač se vystupovalo po temných točitých schodech a z ní přímo do kuchyně malých bytů. *Velká část života se odbývala na těchto pavlačích pod „blahovlnným“ dohledem sousedstva ze všech pater.*¹¹⁴ Pavlačové byty měly buď jednu místnost

---

¹¹² Urbanizace je mnohostranný sociálně–ekonomický proces vyznačující se stěhováním obyvatelstva do měst, růstem měst, změnami funkčního využití území sídel, koncentrací, intenzifikací a diferenciací městských druhů činností (funkcí) nebo výroby v širokém smyslu slova, vznikem nových forem a prostorových struktur osídlení a rozšířením městského způsobu života se specifickou strukturou styků, kulturou, systémem hodnotových orientací.

¹¹³ P. JANÁK, Sto let obytného domu nájemného v Praze, Praha 1933, s. 2.

¹¹⁴ M. STRETTIOVÁ, O starých časech a dobrých lidech, Praha 1940, s. 357.

okolo 24 m², která sloužila jako kuchyň, pokoj i ložnice, v lepších bytech byla kuchyň oddělena od obytné místnosti. *Jiného příslušenství nebyvalo. Předsínka čili po pražsku fórcimr nebo fórhauš málokde, koupelna arci nikde. Zcela důvěrné příslušenství pro nájemníky celého patra kdesi na konci pavlače, malý půldenní výlet. Za času nějaké malé epidemie cholery velmi vděčný.*¹¹⁵

Dům nesloužil pouze k bydlení, ale také k provozování živnosti. V přízemí se nacházely dílny a krámky, kolny na uhlí a dříví a skladiště. Vysloveně obytný dům je v 19. století výjimkou. Od poloviny století se pavlač považuje za zbytečnou a znehodnocující byt, ale přesto se i nadále vyskytuje jako vedlejší komunikační prostředek bytů orientovaných do dvora.

Od pavlačových domů se ustupuje až v 90. letech a nahrazuje je nový typ – schodišťový dům, který zlidoví koncem 19. století. Schodiště se stává hlavní osou domu a byty jsou tudíž přístupny co nejkratší cestou od schodiště.

Domy jsou tzv. demokratické, to znamená, že v jednom domě se nachází rodiny z různých sociálních skupin, obývají však byty odlišné kvality. Ve větších bytech do ulice bydleli zámožnější občané, v bytech do dvora se nacházely *menší byty menších lidí*.¹¹⁶ Později se byty odlišovaly podle jednotlivých pater. Počátek 19. století charakterizují tradiční dvoupatrové domy. Postupně však domy rostou do výšky a kolem roku 1900 je typický dům o čtyřech patrech. Páté patro se staví až těsně před první světovou válkou. Nejpodřadnější příbytek se nacházel v suterénu. Sklepní byty vznikají v 80. letech 19. století a hygienici je shledávají nevyhovujícími kvůli špatnému větrání, osvětlení a vyhřívání. Levnější byty se rovněž nacházely v nejvyšších patrech. Prostředek domu obývali movitější nájemníci. Po roce 1920 se objevují podkrovní byty, které však nemají ve své době dlouhého trvání. Snahy sjednotit dům po stránce kvalitativní se objevují již na konci 19. století. První takovéto domy určené k obývání příslušníky stejného sociálního postavení vznikají až ve 30. letech 20. století.¹¹⁷

Majitelům domů se platilo velmi vysoké nájemné. Kdo si nemohl dovolit zaplatit celou činži, bral si na byt („do kvartýru“) podnájemníky, často středoškolské

---

¹¹⁵ I. HERRMANN, Před padesáti lety IV, s. 17–18.

¹¹⁶ P. JANÁK, Sto let, s. 2.

¹¹⁷ TAMTÉŽ.

a vysokoškolské studenty, nejvíce byli vítáni zaopatření svobodní páni. Kvartýrský (častěji kvartýrská) si k nim vybudovali vřelý vztah a mnohdy je považovali za členy rodiny. Hezky o ně pečovali, vařili jim, starali se i o prádlo. Podnájemníci často měnili svá působiště, hledali nejlevnější bydlení a důležitou roli také hrála vzdálenost domu od školy či místa zaměstnání. S trendem častého stěhování se setkáme i u jednotlivých rodin, které poměrně rychle střídaly své domovy.

Podle statistiky z roku 1890 v Praze bydlí v jednom domě průměrně 41 lidí.¹¹⁸ Hygienici nabádají, aby se stavěly menší domy pro malý počet nájemníků. V čem tkví zavadnost přelidněných domů? *...v domě takovém se snadno nemoci nakažlivé rozšiřují a přenášejí, jelikož jest styk obyvatelů mnohonásobný. Dále bývají byty v domech takých malé, místo bývá podnikatelem stavby co nejvíce využito, výška domu vadí proudění vzduchu v ulicích a brání přístupu světla! Mimoto v domě tom jsou hádky a hřmot na denním pořádku, čímž trpí i čivový stav osob citlivějších, a kazí se mravnost, jmenovitě dětí, jimž se tu skytá sta příkladů nepěkných řečí a mnohdy nemravného života. A kde mnoho lidí, rodin bydlí, je v domě nečisto: neboť jeden spoléhá se na druhého a nikdo pak nedbá uklízení.*¹¹⁹

Venkovské domy obývají nanejvýš dvě rodiny, přesto také nesplňují podmínky zdravého obydlí. *Vždyť známe ta nízká stavení s malými okénky a dveřmi, se síní jedinou, kde se vaří a spí, kde po případě i drůbež přebývá – s těmi dvory, na nichž se válí hnůj a teče v otevřené stoce hnojnice – a v jejichž koutě někde trčí z prken zbitý, velmi „romantický“ vyhlížející nutný útulek! Vedle však vznikají i úhledná venkovská stavení.*¹²⁰ Venkovské bydlení má řadu výhod a hygienici, např. Gustav Kabrhel, ho upřednostňují před městským životem. Vzduch ani voda nejsou znečištěny průmyslovou výrobou, zaměstnanci dostávají plat v naturáliích a konzumují čerstvé potraviny. Venkovský člověk je ochráněn před svody velkoměsta, nevábí ho noční život a neutrácí peníze v hospodě.

Ve velice špatných podmínkách bydleli především dělníci. Gustav Kabrhel doporučuje do bydlení investovat jednu pětinu veškerých příjmů. Takto malá částka však nepokryla náklady na kvalitní příbytek, tudíž si museli vystačit s primitivním

---

¹¹⁸ Pro srovnání v Londýně je to 8 osob, v Berlíně 32, v Paříži 35, ve Vídni 55. (V. PREININGER, Zdravotnictví našich příbytků, Praha 1895, s. 24–25.)

¹¹⁹ TAMTÉŽ, s. 23–24.

¹²⁰ TAMTÉŽ, s. 29.

noclehem v přeplněném a nehygienickém bytě. V 70. letech 19. století začali majitelé velkých podniků pro kvalifikované dělníky a pro pracovníky, které si chtěli udržet, stavět nájemní domy s jednoprostorovými byty se společnými předsíněmi nebo patrové domy s půdami, sklepy, dřevníky a malými chlívkami. Cílené stavění dělnických domů na předměstí spadá až do 90. let 19. století. V Praze např. byly zastavovány prostory v Holešovicích–Bubnech, na Smíchově (kolonie Mrázovka), v Libni a na Žižkově.¹²¹ Tento způsob bydlení však také neodpovídal hygienickým zásadám z důvodu chybějící kanalizace, rozvodů vody a dláždění ulic.

V posledních desetiletích 19. století dochází k zlepšení bytové situace v prestižnějších čtvrtích. *V letech 80. a 90. se hrnuli na Vinohrady se všech stran podnikatelé staveb. Zvyšoval se komfort, pokoje byly prostrannější, byty pod „jedním uzavřením“. Koupelny byly ještě velkou vzácností. O ostatních vymoženostech dneška, jako jsou výtahy, ventilace, prádelny, ústřední topení, ani nemluví. Ale i tak znamenaly Vinohrady stavebně i hygienicky velký pokrok proti úzkým tmavým uličkám Starého města a páté židovské čtvrti.*

Nejlepší představu o tehdejší situaci v Židovském městě (Josefově)¹²² si vytvoříme, pokud přenecháme slovo Ignátu Hermannovi a jeho pamětem, ve kterých na tuto čtvrť vzpomíná. *V temných kumbálech, podobných někdy spíše brlohům než lidským příbytkům, tísnily se celé skupiny rodin a podnájemníků všeho věku i pohlaví. Křídovými čarami na podlahách kuchyň a světnic byly naznačovány hranice, pokud sahá právo této rodiny nebo podnájemníka, a kde počíná právo jiného. V jizbičkách o dvanácti, patnácti čtverečných metrech, bydlelo a spávalo na tucet lidí, dospělých i dětí.¹²³ Někteří podnájemníci chodili do bytů jen přespat. Měli právo pouze na postel, což bylo jen obrazným pojmenováním shnilého slamníku na špinavé podlaze nebo na palandě, kusa místa na lavici nebo na truhle, výklenku za kamny, vystlaného hadry.¹²⁴ Komunální hygiena se také nacházela v žalostném stavu. Toto bydlení bylo křiklavým výsměchem v tvář veškerým zásadám a snahám*

---

¹²¹ M. C. EFMERTOVI, České země, s. 279.

¹²² Z bývalého ghetta se většina původních obyvatel odstěhovala. V roce 1849 nepřesahoval počet Židů zde bydlících 10% místních obyvatel. (P. VOŠAHLÍKOVÁ, Jak se žilo za časů, s. 73.)

¹²³ I. HERRMANN, Před padesáti lety IV, s. 126.

¹²⁴ TAMTÉŽ, s. 127.

*novodobého zdravotnictví. Jako byl vzduch páté čtvrti naplněn stálým puchem, tak dlažba i základy domů i jejich zdi byly nasáklé miasmaty a zárodky nakažlivých nemocí. Neboť zde bylo množství záchodů beze stok a zdivo stok uličních bylo prohnílé a ztrouchnivělé. Kolik tisíc obyvatel žilo v černých domech na povrchu, tolikrát stotisíc potkanů trávilo z odporných odpadků pod zemí. A věru, že snad ohyzná tato zvířata byla jakousi zdravotní policií těchto zapadlých končin.*¹²⁵ Kromě přelidněnosti a špatných hygienických poměrů se tato čtvrt' vyznačovala i velkou kriminalitou a prostitucí.

Bylo tedy nezbytné začít jednat o ozdravení města, tzv. asanaci.¹²⁶ Asanační zákon byl schválen roku 1893. Rozhodnutí rozpoutalo diskusi odpůrců i zastánců v tisku i na veřejnosti.¹²⁷ Bouralo se postupně, odstraněno bylo 260 domů, z toho 33 veřejných (úřady, modlitebny, školy, ústavy). Zachována byla radnice, židovský hřbitov a šest synagog. Páteční ulicí asanovaného Josefova se stala Pařížská ulice. Asanace postihla i Staré město, kde bylo zbořeno 324 domů. Asanace byla dokončena roku 1908, způsobila sice nenahraditelné kulturní ztráty, ale současně umožnila proměnu Prahy v moderní evropské velkoměsto, nabízející širokou škálu možností bydlení.¹²⁸

Ideál bydlení ztělesňuje vhodně situovaný dům, nejlépe rodinný se zahradou, dobře větratelný a prosvětlený, zabezpečený proti vlhkosti, s příslušenstvím, tedy splachovacím záchodem, koupelnou; dále by se tu měla nacházet spižírna, sklep, půda, kůlna a sušárna prádla, neboť je nezdravé sušit prádlo v bytě kvůli unikající páře. Rozhodujícím aspektem není velikost bytu, ale jeho rozčlenění. Místo jediné místnosti, měly by být i u těch nejchudších aspoň dvě – jedna obytná, druhá na

---

¹²⁵ TAMTÉŽ.

¹²⁶ Asanace probíhala po polovině 19. století ve všech evropských městech, vzorem pražské asanace se stala Hausmannova přestavba Paříže. Projekt asanace zahrnoval zpravidla boření hradeb, zástavbu nových stavebních parcel, které na jejich místě vznikly, stavbu nových obytných domů, regulaci nábřeží, kanalizaci, vodovody, dopravní sítě, zajištění přístupu vzduchu a slunce do až dosud temných středověkých ulic a uliček. (citováno dle M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – H. DOUŠOVÁ, Dějiny, s. 65.)

¹²⁷ Odpůrcem asanace byli především umělci, kteří prosazovali zachování uměleckých památek. Patřila k nim především malířka Zdenka Braunerová a spisovatel Vilém Mrštík (spis Bestia Triumphans).

¹²⁸ LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – H. DOUŠOVÁ, Dějiny, s. 65–66.

spaní, v ideálním případě by byla nejlepší ještě třetí místnost pro kuchyň. Pro ložnici by měla být určena největší místnost, neboť spánek je důležitý, především pracující lid by si měl po práci důkladně odpočinout a nabrat sil.

Byt by se měl v neposlední řadě uchovávat v čistotě. *Čistý příbytek je známkou spořádané domácnosti, jest vysvědčením zdárné hospodyňky. Jak milé pobyty jest i v nejchudší domácnosti, když síňka je do běla vydrhnutá a okna jsou čistá „jako sklo!“ Vejdeme-li v příbytek takový, jistě činíme si i o obyvatelích soud příznivý... Lépe jest častěji uklízeti; neboť jest nečistoty málo. Jakmile nahromadí, vyžaduje více času – a pak se toho zanechá, až to bude „za to státi“, jak se říká. Nikoliv, tak nesmí hospodyně říkati; jí má býti byt svatyní – nuže, nechť se stará, aby i zevnějškem jí byl.*¹²⁹

---

¹²⁹ V. PREININGER, Zdravotnictví, s. 57–59.

2.2.3.1. Vznik a vývoj koupelen

O koupelnách v pravém slova smyslu můžeme hovořit od poloviny 19. století, častěji se s nimi setkáváme až na přelomu 19. a 20. století.¹³⁰ Riegrův slovník ještě pojem koupelna neobsahuje, Ottova encyklopedie již ano.¹³¹ Do té doby existovala pouze jednotlivá náčiní, artefakty, určené k hygienickým účelům; postupně se skládají v soupravy a vznikají toaletní stolky, které však ještě nemají své speciální místo určení. Pokud v bytě či domě existovala ložnice, nacházely se v ní. Rituál sobotní koupele se odehrává v plechových vanách, které se donášejí do kuchyně. Na samostatnou místnost určenou výhradně ke koupeli si lidé museli dlouhou dobu počkat.¹³²

Mezi nejstarší předměty osobní hygieny našich předků patřila lavaba, mísy na umývání rukou, které byly umístěny v různých obytných částech. Původní staročeský název pro lavaba byl také měděnice, což byly patrně velké mísy na mytí a menší vaničky z mědi. Tento název se užíval později pro umyvadla z jiného materiálu, například z cínu nebo keramiky. Lavaba bývala jednoduchých tvarů nebo také bohatě zdobená, například reliéfy. Ve šlechtických domech se objevují lavaba honosnější, zdobená drahými kovy a kameny, smalty nebo malbami. Nádrže i umyvadla byla vyráběna od těch nejjednodušších tvarů, což byl ovál, obdélník nebo mušle, až po tvary velmi dekorativní, například ve tvaru delfína. Nejprostší bývala ze dřeva, cínu nebo železa, od 17. století z fajánse, později z porcelánu, kameniny či jiného materiálu.¹³³ V interiérech se používala až do 19. století. Umyvadlo se džbánem na vodu bychom tehdy našli v každé domácnosti.

Již ve středověkých šlechtických sídlech se budovaly místnosti určené výhradně ke koupeli. Hradní koupelna nesměla postrádat krb, bývala vybavena vědry a hlavně velkou dřevěnou kádí. Studená voda se donášela ručně ve vědrech a

---

¹³⁰ V chudších domácnostech spadá budování koupelen až do 2. poloviny 20. století.

¹³¹ *Koupelna slove lázeňský pokojik pro domácí potřebu. Má býti přívětivý, přiměřeně veliký (min 6 m²), slunečný, dobře k větrání způsobilý a rychle vyhřevný...*(Ottův slovník naučný XIV, Praha 1899, s. 1004.)

¹³² Mluvíme zejména o lidových vrstvách; někteří šlechtici využívali hradní koupelny již ve středověku.

¹³³ L. DUFKOVÁ, *Osobní hygiena na šlechtických sídlech*, Vranov nad Dyjí 2003, s. 6.

džberech od studny, teplá se nosila z kuchyně. Koupel bývala obohacena léčivými bylinami. Voda se vypouštěla dřevěným kohoutkem a rovněž ručně se potom vynášela. Také tam mohlo být plátno, které vyplňovalo kádě a sloužilo k ochraně koupajícího před drsnými stěnami nádoby. Používaly se též stoličky a to nejen k sezení, ale také ke vstupu do kádě.

V období 17. a 18. století, které nevynikalo právě velkým smyslem pro čistotu, nechyběla umyvadla v žádné domácnosti, avšak již pouhé rozměry dosvědčují jejich nevalný hygienický význam. Umyvadla měla velikost jídelních mís. Teprve konec 18. století se svými pokrokovými názory, týkající se také hygieny, přináší požadavek koupací vany do každé rodiny a její pravidelné a časté používání. Chudší vrstvy se ovšem i nadále koupají v dřevěných vaničkách a neckách, zatímco měšťané 19. století vyrábí své vany ze zinkového plechu. Opatřují je však honosnějšími krycími převleky pomocí dřevěného obložení, lakování a vůbec dekorováním, které se později užívá na vanách litinových.¹³⁴

Umyvadla a konvice nebo džbány s vodou jsou i nadále součástí ložnice,¹³⁵ umístěny na zvláštním dřevěném nebo kovovém stojanu, později stolku, komodě. Toaletní nábytek je záležitostí poměrně novodobou. Česání a líčení se ještě v 18. století provádělo u stolku zakrytého až k zemi. Zrcadlo a toaletní náčiní stálo na desce, pokrývka schovávala méně půvabné toaletní potřeby. Tento způsob v širší míře přežíval až do 19. století. Svůj význam měla i přenosná zástěna, oddělující intimní prostor.

Speciální toaletní nábytek přináší až druhá polovina 18. století, novinky pocházejí z Anglie. Objevuje se např. dámský stolek k oblékání a líčení (tzv. poudress), nebo česací stolek (coiffeuse) atd. První holicí stolek pro pány navrhuje Thomas Chippendale v roce 1754. Novější typy stolků obsahují schránky, které skrývají umyvadlo, misku na holení, nočník a další potřeby.

Průmyslová výroba 19. století vytlačuje kovová umyvadla levnějšími skleněnými, porcelánovými nebo kameninovými umývacími soupravami a ovlivňuje i jejich velikost a sestavu. Kromě umyvadla a džbánu na vodu, misek na mýdlo a

---

¹³⁴ V. VOKÁČOVÁ, Lavabo – flakon. Hygienické náčiní pěti staletí, Praha 1979, nestr.

¹³⁵ Samostatnou místnost pro spaní měli v té době jen příslušníci honorací, prostí lidé spali obvykle v kuchyni.

houbu, přibývají misky nebo dózy na kartáče, karafa na vodu a souprava na vyplachování úst, vědro na vylévání vody, nočník a bidet.¹³⁶

Samostatnou místnost pro koupání bychom tehdy našli jen u příslušníků nejvyšších elit. Například v Hofburgu dala královna Marie Ludvika d' Este (1787–1816), třetí manželka císaře Františka I., postavit první vanu v roce 1810. Královna Alžběta Bavorská, zvaná Sissy (1837–1898), manželka císaře Františka Josefa I., měla již roku 1876 vybudované stálé koupelny.¹³⁷

V běžných domácnostech se nadále používala umyvadla se džbány a koupele se odehrávaly v přenosných vanách, dřevěných neckách či plechových škopcích, a to až do zavedení vodovodů. Voda se do koupacích nádob donášela z kuchyně. Součástí kamen byly nádrže na ohřev vody zvané měděnce či kamnovce.

Zásadní změny v hygienických poměrech přichází až kolem poloviny 19. století. Zasloužily se o to již zmiňované faktory, jako byl zejména pokrok v lékařství a průmyslová revoluce, přinášející nové materiály, výrobky a možnosti: zdravotní keramiku, obkládačky či keramickou dlažbu, zásobování pitnou vodou (nejprve jen užitkovou) a také odvodnění bytů a domů do kanalizace.

Svá sídla si jako jedni z prvních začali modernizovat „konzervativní“ aristokraté, a to již zhruba od poloviny 19. století. Do zámku dávali různými způsoby zavést vodu a současně budovali i odpadní potrubí. V koupelnách se objevily vany, bidety a splachovací záchody. Mnohá zachovaná vybavení jsou dodnes funkční. Liší se však od zařízení běžných soudobých měšťanských domácností. Na zámcích se užívala fajánsová zdravotní keramika, splachovací nádržky ve zdobeném dřevěném obložení, porcelánová splachovadla a další luxusní prvky. Příkladů modernizace šlechtických objektů i zajímavých řešení technických zařízení v budovách existuje celá řada. Jedním z nich může být zámek Žleby, kde přestavba probíhala již v letech 1849–1868. Romantický „středověký“ exteriér skrývá vysoce praktické a na svou dobu velmi moderní hygienické zázemí.

V měšťanských domácnostech se objevují první koupelny až koncem 80. let 19. století. Měšťanské vily a hotely z počátku 20. století již byly vybaveny veškerým

---

¹³⁶ V. VOKÁČOVÁ, Lavabo, nestr.

¹³⁷ L. DUFKOVÁ, Osobní hygiena, s. 5.

komfortem. Luxusní vily dvacátých let mají dokonalá hygienická zařízení: koupelny, splachovací WC, moderně vybavené kuchyně, pračky, objevuje se i posilovna a vnitřní i zahradní bazén.

Na venkově byly jako jedny z prvních vybavovány vodovodem a moderním hygienickým mobiliářem hotely a penziony pro zámožnější klientelu. Také „letní“ vily rezidenčních čtvrtí postavené na přelomu 19. a 20. století již mívaly prádelnu a splachovací záchod v domě, chyběly ale koupelny. Lázně se stavěly mimo budovu – na dvoře či zahradě, někdy společně s prádelnou.

Modernizace venkovských obydlí probíhala oproti městům pomaleji. I když bylo v prvních desetiletích 20. století postaveno na našem území mnoho obecních i soukromých vodovodů, chození na náves ke společné studni zůstávalo i nadále běžným obrázkem všedního života na vesnici. Ruční čerpání nebo rozvod vody z vlastního zdroje nejsou ostatně ničím mimořádným ani dnes.¹³⁸

Proces zřizování koupel byl velmi zdoluhavý a odborníci si na tento fakt nepřestávali stěžovat. *Ted' jest to přepych a většinou pochybně zařízený.*¹³⁹ Těmito slovy si lékařka Bayerová povzdychla na počátku 20. století nad neutěšenou situací se stavem koupelen v českých domácnostech. Doufá, že se dožije doby, kdy bude koupelna v každém bytě. Lékařka varuje před špatně větranými a tmavými podzemními koupelnami. Uvádí dokonce odstrašující případy, kdy se lidé v takovýchto místnostech udusili. Doporučuje řádně zařízenou koupelnu, nejlépe v blízkosti ložnice, aby se nemuselo procházet přes studenou nevytopenou chodbu. *A co v koupelně nesmí chybět? Do koupelny patří vana koupací s kamny, malá lázeň sedací, chaise-longue k odpočínutí, k masáži, zabalení atd., toaletní stolek, stojan na šaty, ručníky a pokrývky. Vana koupací z litého železa, emailovaná jest nejpraktičtější.*¹⁴⁰

---

¹³⁸ Š. JIROUŠKOVÁ, Koupelna a záchod od středověku k dnešku, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 2, s. 20.

¹³⁹ A. BAYEROVÁ, Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí, Praha, b.r. (1907?), s. 250.

¹⁴⁰ TAMTÉŽ, s. 251.

Ještě v polovině 20. letůch uvádí Kočího slovník, že místo koupěny stejně dobře poslouží přenosné vany.¹⁴¹ Ve 30. letech si můžeme přečíst toto: *Statistiky bytů, k nimž přísluší koupelny, jsou dosud zarmucující... Velká většina obyvatelstva měst a obcí je odkázána na veřejné lázně, chce-li vyhovět minimálním potřebám hygieny a tím potřebám svého zdraví.*¹⁴² Koupelna se za zcela samozřejmou součást bytu považovala až v meziválečném období, v nejkrajnějším případě kolem poloviny 20. století.

---

¹⁴¹ *Koupel vlašnou máme i v zimě brátí aspoň týdně. Místo koupelny tedy úsporné plechové vany, přizpůsobené tvaru těla, potřeba málo vody, a prázdné, vztyčeny nebo pověšeny zabírají málo místa* (B. Kočího Malý slovník naučný II, Praha 1929, s. 1146.)

¹⁴² A. HOFBAUER – V. KOLÁTOR, *Lázně. Stavba lázní, koupališť a plováren, jejich úprava a zařízení*, Praha 1935, nestr.

2.2.3.2. Cesta k modernímu záchodu

Vysoké úrovně dosáhlo hygienické zařízení v antickém světě. Dochovaly se nám honosné a luxusní latríny, které byly obkládány barevným mramorem, značící jistou sociální prestiž. Rozpad římského impéria způsobil ve věcech osobní hygieny na několik stovek let diskontinuitu, tento zlom však nebyl zcela náhlý a některé vymoženosti převzaly i „barbarské“ národy.

Úroveň středověkých záchodů dlouho nedosahovala antické úrovně, za výjimky svého druhu lze považovat hradní záchody tehdejší elity. Důležitým hygienickým zákoutím středověku byl záchod zvaný prevét. Vykytuje se v podobě arkýře neseného dvěma krakorci nad hradním příkopem nebo je také umísťován do výklenků ve zdech. Sedadlo mívá z kamenné plotny, odpad byl vyveden většinou do hradního příkopu. Z hradu Frýdlant známe i prevét proplachovaný dešťovou vodou. Zatímco vnitřní řešení místnůstek zůstávalo neměnné (a striktně účelové bez ohledu na panující umělecký sloh), umístění prevétu v rámci objektu záviselo na konkrétních okolnostech. Pokud okolo hradu probíhal parkán, byl záchod vestavěn na parkánové zdi a s budovou spojen můstkem.

Patrně nejstarší prevét v Čechách najdeme na hradě Přimda. Pochází z doby románské, z první poloviny 12. století. Je zbudován z kamenných kvádrů a vybaven dřevěnou klapkou na „šupně“, zabraňující spodnímu průvanu. Dodnes ho lze využít k původnímu účelu, což ostatně platí o většině hygienických zákoutí na někdejších feudálních sídlech.

Ve městech sloužily od 13. století pro ukládání nečistot z domácností odpadní jímky. Byly to jámy umístěné v zadní části dvora, později s dřevěným pažením a vrstvou jílu proti průsaku do země. Někdy je zakrývala jednoduchá dřevěná konstrukce se stolicí či jenom s prknem, jindy býval takový záchod společný i pro několik domů. Vyskytovaly se i stolice, které měly v dřevěném prkénku více otvorů pro větší počet osob. Na intimitu prostředí se příliš nehledělo.¹⁴³

Od 14. století podléhalo budování odpadních jímek hygienicko–stavebním předpisům, které ovlivňovaly kvalitu těchto staveb až do 18. století. Na venkově tvořil záchod doplněk hnojiště, dřevěná stolice byla buď otevřená nebo krytá

---

¹⁴³ D. BRONCOVÁ, Historie, s. 12.

v budkách různých konstrukcí. Ve městech se stal záchod součástí budovy až v 15. století. Býval umístěn na pavlači, na schodišti či uvnitř budovy. Odpad „padal“ dřevěnými skluzy do jímky nebo se hromadil u zdi a byl později odvážen.¹⁴⁴

Zvláštní pozornost věnovali hygieně obyvatelé klášterů a řeholních domů vůbec. Dobrý příklad moderních hygienických opatření nabízí pražské Klementinum, kde byla voda od kašen přiváděna k proplachování latrín a fekálie odváděny stokou do Vltavy. Vznikl tak systém, který nenašel v Praze dlouho konkurenci. I v plaském klášteře se dochovalo barokní sociální zařízení včetně pisoárů. Jednotlivé kobky jsou odvětrané do komína a odpad odchází do slepého ramene řeky Sřely stokou, která má keramické dno a je proplachovatelná.

Od 16. století se začaly užívat přenosné stolice. Později bývaly tyto praktické pomůcky součástí toaletních pokojů, nebo se umísřovaly v ložnicích. Přenosnou stolicí tvořila dřevěná konstrukce s vyjímatelnou porcelánovou mísou, zprvu spíše prostým kbelíkem. Vývoj záchodů výrazně ovlivnil vynález splachovacího zařízení se sifonem, tedy zápachovou (vodní) uzavírkou.

První takovýto splachovací záchod – Water Closet (odtud zkratka WC) vyrobil roku 1775 londýnský hodinář Alexander Cumming. Avšak už v roce 1596 sestrojil sir John Harrington pro anglickou královnu Alžbětu I. primitivnější WC bez sifonu. Po roce 1660 se zaváděly první jednoduché splachovací záchody ve Francii. Odtud se tato novinka rozšířila především do Anglie, která se v nové době stala ve výrobě hygienického mobiliáře „světovou jedničkou“. Přesto dlouhou dobu převažovaly záchody suché v podobě malé úzké komůrky, které bývaly obvykle umístěny na koncích zámeckých křidel, kde zamořovaly prostředí svým zápachem. Přímo v apartmánech bývaly z těchto důvodů přenosné noční nádoby, ukryté buď jen ve výklencích nebo v nočních či speciálních židlích – stolicích.¹⁴⁵

Moderním zařízením, které se rozšířilo v domácnostech od druhé poloviny 19. století, byl přenosný splachovací záchod s ručně doplňovanou nádrčkou. Tento typ záchodu zvaný „kočárový“ tvořil také součást výbavy náročných cestovatelů a prodával se v různém dekorativním provedení. Ještě dokonalejší přenosný splachovací záchod skrýval nádrčku na vodu v opěradle.

---

¹⁴⁴ Š. JIROUŠKOVÁ, Koupelna, s. 18.

¹⁴⁵ L. DUFKOVÁ, Osobní hygiena, s. 5.

V běžných domácnostech se užívaly společné suché záchody, umístěné na pavlači. Odpad odcházel fošnovými (později kameninovými) skluzy do žumpy. Později, po zavedení vodovodu a kanalizace přímo do domu, se objevily prameníky s tekoucí vodou na každé pavlači a společný splachovací záchod nahradil původní suchý. Jiné typy domů měly společné záchody na podestě. Lékaři doporučují, aby záchod používalo méně lidí. ... *nejrozumější by bylo, kdyby každá rodina měla svůj záchod, jehož by jen ona používala (stavební řád připouští jeden záchod na dva byty – poznámka V. P.)* Používáním společných záchodů může docházet k přenášení chorob.¹⁴⁶ Záchod má být snadno dosažitelný bytu, být s ním spojen, ale ne přímo „na očích“. „*Proč, jest srozumitelné: vždyť není příjemné, musíme-li lehce oděni běžeti v zimě přes otevřenou pavlač nebo volný dvůr...*“¹⁴⁷

U venkovských stavení nás ani dnes nepřekvapí známý domeček zvaný „kadibudka“, sloužící svému účelu beze změn po staletí. Záchod v lidové architektuře je zpravidla jednoduchý prkenný přístřešek s pultovou střechou, postavený na hnojišti nebo těsně vedle něj, na konci nebo v jiné části dvora; stojí samostatně nebo u některé hospodářské stavby. Starší formy záchodů byly bez dveří nebo s polovičními dveřmi. Někdy sloužil záchod pro více rodin (sousedů). Nízké hygienické úrovni na vesnici v minulosti svědčí to, že i v krajích hospodářsky vyspělých, např. na Mladoboleslavsku, nebyly záchody ještě v 50. letech 19. století. V zapadlých horských obcích se začaly záchody budovat až po druhé světové válce.¹⁴⁸

Ve druhé polovině 19. století se výrobou hygienického mobiliáře zabývaly odborné firmy a železářské hutě. V českých zemích byly od počátku k dostání výrobky domácí i zahraniční. Některé podniky se zabývaly pouze výrobou, jiné instalačními pracemi a některé nabízely kompletní provedení vodovodu, kanalizace a vybavení hygienickým mobiliářem včetně projektu.

O sortimentu firem a nabídce prací se dovídáme z dochovaných vzorníků a nabídkových katalogů, stejně jako z inzerátů v dobových časopisech. Původních

---

¹⁴⁶ V. PREININGER, Zdravotnictví, s. 50.

¹⁴⁷ TAMTÉŽ, s. 133.

¹⁴⁸ V. FROLEC – J. VAŘEKA, Lidová architektura, Praha 1983, 259–260.

výrobků se mnoho nedochovalo. Ucelený přehled zařízení, používaných počátkem 20. století, podává ve své publikaci Richard Kusýn.¹⁴⁹

Zákazník si mohl vybírat ze široké nabídky různých instalačních předmětů v pestrém tvarovém i materiálovém provedení, domácí i zahraniční výroby, podle požadavku, vkusu a finančních možností. Sortiment byl velmi rozmanitý a zahrnoval mimo jiné speciální výrobky pro domácnost, nemocnice, lázeňská zařízení, trestnice, školy a tak dále. A jak vypadá a z čeho se vyrábí hygienické zařízení? *Mísy klosetové používají se většinou bílé, možno však tyto obdržeti buď jednobarevné aneb pestře malované... Pro byty soukromé doporučují se mísy fayencové, pro klosety dílenské jakožto i společné bud'tež použity mísy lité uvnitř smaltované.*¹⁵⁰

Z nejznámějších podniků dodávajících hygienický mobiliář můžeme jmenovat firmu Artesia Praha, koncesované podnikatelství vodovodů, Pick a Winterstein, C. T. Pezold a spol., dříve Hanavské železářny, J. A. Hilpert, Gramlick, nebo C. Spitzer, Waldek a Wagner, cís. a král. dvorní dodavatelé či Továrna na vodovody, čerpadla a větrné motory K. Pašek. Luxusnější zařízení přicházelo např. z Anglie – od firem Twyforde či Nicholls a Clarke.¹⁵¹

Kromě toalet v soukromých bytech nesmíme opomenout ani záchody veřejné. *Každé větší město zařizuje veřejné záchody a počítá se s tím, že veřejných pissoirových záchodů má býti tolik, aby na každé 2000 obyvatelů připadalo alespoň jedno stání.*¹⁵² V Praze vznikla firma Podnikatelství pro zřízení veřejných záchodků. V 80. letech zde zřídila na deset „domků“, a to v žádných odlehlých zákoutích, ale na místech vyznačených a dobře viditelných.¹⁵³ Připomínaly malé hrázděné horské boudy s prolamovanými štíty, v hřebeni byla umístěna větrací věžička. Noviny oznamovaly, že *jsou co nejelegantněji upraveny a mají zvláštní oddělení pro pány a dámy, jak zvláštní vchody z ulice, tak i uvnitř úplně oddělené. Čistota panuje všude vzorná. Každé oddělení má své kabiny I. a II. třídy. Obsahují nejen pissoir, ale i kloset. Kabina I. třídy má zrcadlo, umývadlo s mýdlem a ručníkem, kartáče,*

---

¹⁴⁹ R. KUSÝN, Rozpočty staveb pozemních a odhady budov. Znalecký návod k sestavování rozpočtův a odhadování staveb pozemních I, Praha b. r. (1909?). (viz. obr. 4.–6.)

¹⁵⁰ TAMTÉŽ, s. 571.

¹⁵¹ D. BRONCOVÁ, Historie, s. 14.

¹⁵² Ottův slovník naučný XXVII, Praha 1908, s. 387.

¹⁵³ Nacházely se např. u Národního doavadla, na Václavském, Malostranském a Karlově náměstí.

*hřebeny, kadeřenky atd. Poplatek za I. třídu obnáší 4 kr., za II. třídu 2 kr...*¹⁵⁴ Bylo možné si zde zaplatit i vyčištění šatů a obuvi. Obsluhující personál veřejných toalet se nazýval lépe než dnes – ošetřovatelky. Veřejné záchodky se staly samozřejmou součástí městského komfortu a jejich výtvarným řešením nepohrdli ani významní architekti, jako byl Emil Králík nebo Bohumil Hübschman.

S problematikou zřizování záchodů souvisí fakt, že toaleta a vše s ní spojené, vzbuzovala určité rozpaky. I lékaři Vladimíru Preiningerovi¹⁵⁵ se zdá, že *o takových věcech [rozumějme o záchodech] jest choulostivo psáti – ale „co jest přirozené, není zahanbující“*.¹⁵⁶ K problematice záchodů se vyjadřuje i „arbiter slušného chování“ Jiří Stanislav Guth–Jarkovský (1861–1943) v poslední kapitole svého katechismu „O věcech ožehavých“. Sociální příslušenství a činnosti s ním spojené by neměly být přehnaně tabuizovány, neboť je to věc zcela přirozená, ale přesto *...samo slovo, označující místo k potřebnostem potřebné, je tou měrou proklete, že v krásné literatuře je bílou vránou nebo černou labutí a na veřejnosti je nuceno se skrývati nikoli jen za jednou, nýbrž hned za dvěma nulami, za neurčitým citoslovcem Aha! nebo za cizineckými písmeny WC a nanejvýš za nápisem, dnes už ovšem nikoli záhadným, Páni, Dámy, lidově Muži, Ženy, za nímž arci nikdo nevyhledává společnost, nýbrž spíše naopak*.¹⁵⁷

Guth–Jarkovský radí, jak si počínat ve společnosti, když se ohlásí fyziologické potřeby. *Nikdo se nikdy neostýchej, je-li toho potřebí odejiti nebo odstoupiti slušně – jsou okolnosti, kde záleží na tom tvoje zdraví, a žádná společnost nemá práva žádati na tobě, abys jí obětoval svůj tělesný blahobyť... Proto také netřeba se ostýchati poptati se po příslušenství, ale arci učiníme tak šetrně... Zakrytí možno, nikoli utajiti ty lidské slabosti jistou nenápadností, třeba-li i s pomocí nějaké nevinné společenské lži, která nikomu neublíží*.¹⁵⁸ Hostitel může ulehčit návštěvě

---

¹⁵⁴ Citováno dle R. ŠOLC, *Kam i císař pán chodil pěšky*, Praha 1998, s. 168.

¹⁵⁵ Vladimír Preininger (1865–1901), český lékař, docent tělovědy a zdravotvědy při ústavu pro vzdělávání učitelek v Praze u sv. Anny, spoluzakladatel České společnosti pro veřejné zdravotnictví, založil a redigoval měsíčník *Lékařské rozhledy*. (Ottův slovník naučný XX, Praha 1903, s. 619.)

¹⁵⁶ V. PREININGER, *Zdravotnictví*, s. 51.

¹⁵⁷ J. S. GUTH–JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus*, Praha 1992, s. 175–176.

¹⁵⁸ TAMTÉŽ, s. 181.

situaci tím, že mu předem naznačí, kde se nachází příslušenství, nebo svoje upozornění *taktním způsobem zabalí v otázku, nechce-li si host „umýti ruce“*.¹⁵⁹

Nabádá k tomu, aby si lidé opatřovali odpovídající sociální zařízení a udržovali ho v čistotě. Tak jako podle veřejných záchodků můžeme posuzovat vzdělanost a kulturnost obyvatel, tak i soukromé příslušenství je *zrcadlem domácnosti*.¹⁶⁰ Radí lidem, aby si vybírali budoucí byt podle vzhledu toalety, která mnoho napoví o hygieně celého bytu.

---

¹⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 182.

¹⁶⁰ TAMTÉŽ, s. 179.

3. Osobní hygiena

V této kapitole se budeme věnovat osobní hygieně, která zahrnuje především péči o celé tělo, jeho pokožku, vlasy a zuby. Záměrně používáme slovo „péče“ nikoliv „mytí“, neboť voda se stává běžnějším prostředkem hygieny až od 19. století. Do té doby ji nahrazovaly různé pudry, prášky, suché šampony; zanedbanou tělesnou hygienu překrývaly rozličné druhy voňavek. Zatímco do 18. století to byl běžný způsob, v 19. století silně navoněná dáma vzbuzovala pohoršení a mělo se za to, že záměrně skrývá svou nedostatečnou tělesnou čistotu. Silná umělá vůně představovala atribut neřesti.

Zvláště ženy o sebe pečovaly nejen proto, aby byly zdravé, ale také aby podpořily své půvaby. Někdy může jít zdraví a krása ruku v ruce, například pravidelné mytí přispívá jednak ke zdraví a svěžesti těla, ale také podporuje krásu pleti. Často se však tyto principy rozcházejí. S rozvíjejícím se chemickým průmyslem vzniká celá řada přípravků, které jsou zdraví škodlivé a lékaři se snaží odradit od jejich používání. Pěstíci a kráslíci kosmetické prostředky tudíž také stojí v popředí našeho zájmu. Někteří autoři se možná záměrně doporučují vodu jakožto kráslíci, nikoli na prvním místě jako hygienický prostředek. Snaží se přesvědčit, aby se lidé myli když ne pro zdraví, tak aspoň pro krásu. Na marnivější ženy to jistě zapůsobilo.

První, kdo se zasazoval o hygienu, byli především lékaři, ale také spisovatelky, které se snažily působit na ženy a radily, jak se náležitě starat o tělesnou schránku. Autoři ve svých ponaučeních zdůvodňují potřebu tělesné očisty a radí jak, kde a kdy má být prováděna. Tyto popisy jsou velmi detailní, aby se jimi mohl řídit i dosud úplně nepoučený člověk.

Autoři používají zajímavou metodu k přesvědčování svých čtenářů (respektive čtenářek). Podle jejich názoru ženy dělají vše špatně. Lékaři pronášejí ironické poznámky na adresu „našich dam“, mnohdy je i zesměšňují. Uvádí odstrašující případy, kterým můžeme jen stěží uvěřit. Z dnešního pohledu těžko posoudit, jestli byly takovéto prostředky účinné. Lékaři se domnívali, že ano, neboť mnoho zdravotních spisů se nese v tomto duchu.

3.1. Hygiena těla

Po polovině 19. století přibývá populárně–naučných spisů, upozorňujících na důležitost péče o zdraví a s tím související hygienou. Jednou z prvních je kniha z roku 1853 *Zdravověda čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl* od Filipa Stanislava Kodyma.¹⁶¹ Autor ve své práci stanovuje „deset pravidel neboli přikázání zdravotních“. Čtvrté z nich nazval *Chovej své tělo čisté! Třebas chudobně, jen když čistotně*.¹⁶² Čím toto pravidlo zdůvodňuje a vysvětluje? Člověk má na povrchu těla póry (potní dírký), jimiž jsou z těla vyměšovány látky. Zadržené výpary mohou být příčinou mnohých nemocí. Volnost a průchodnost pórů umožňuje čistá pokožka.¹⁶³ Očistu by bylo nejlepší provádět ve veřejných lázních. Teplou koupel doporučuje vykonávat alespoň jednou týdně. Při nedostatku lázní, na který si v českém prostředí stěžuje, je možno si zřídit jejich alternativu v domácím prostředí. Koupel by se měla odehrávat na teplém místě bez průvanu. Dává na výběr z vícero možností podle náročnosti a vybavenosti domácnosti. Radí lidem *ať si vstoupí do velkého škopíku a namáčí houbu do studené vody, již pak na hlavu a po těle si vymačkává*.¹⁶⁴ Pro ještě jednodušší očistu stačí pouze plena pod nohy, hrneček s vodou, do kterého se namočí kousek flanelu, s nímž se koupaný tře po celém těle. Celá procedura zabere maximálně čtvrt hodiny. Autor se snaží představit co nejméně časově i finančně náročné koupele, aby je mohli vykonávat opravdu všichni. Čistota už nadále nebývá

---

¹⁶¹ F. S. Kodym (1811–1884) Pedagog, přírodovědec, lékař, novinář, překladatel, redaktor, poslanec v českém sněmu, propagátor přírodovědných a zdravotních poznatků pro lidové čtenáře. Vystudoval medicínu, ale celý život zasvětil pedagogice, vzdělávací a osvětové činnosti. Zajímal se i o oblast přírodních věd. Spolu s K. S. Amerlingem patřil k významným propagátorům a reformátorům v rámci očištění vědecké české terminologie. Spolupracoval 1853 na vytvoření Německo–českého slovníku vědeckého názvosloví. V oblasti zdravotní bylo velmi populární jeho zdravotní desatero, které bylo hlavně šířeno mezi školní mládeží. (Ottův slovník naučný XIV, Praha 1899, s. 698–699.)

¹⁶² F. S. KODYM, *Zdravověda čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl*, Praha 1853, s. 6.

¹⁶³ TAMTÉŽ, s. 140–141.

¹⁶⁴ TAMTÉŽ, s. 148.

považována za distinktivní znak elit, je potřeba, aby ji dodržovali všichni lidé bez rozdílu sociálního postavení.

Trochu složitější možností domácího koupacího zařízení je tzv. kropná lázeň. Pro její zhotovení radí využít služeb bednáře nebo klempíře. Toto zařízení je vlastně předchůdcem sprchového koutu. Koupající se osoba si stoupne do škopku a zakryje se plátěnou či dřevěnou zástěnou. Na stěně visí speciálně upravená nádoba s otvorem, ze které je vyvedena trubka s kropícím zakončením. Stačí jen zatáhnout za provázek, klapka zakrývající otvor nádoby se uvolní a začne téci voda.

Za nejlepší dobu koupele považuje čas před spaním nebo před jídlem (mytí s plným žaludkem se nedoporučuje) a radí každodenní omývání, především nohou.¹⁶⁵ Podle něj má koupel blahodárné účinky pro nemocné, působí i preventivně, otužuje, osvěžuje nejen tělo, ale zušlechťuje i mysl. Na podporu svých myšlenek uvádí Pythagorův výrok „V čistém těle čistá duše“.¹⁶⁶ Koupat se má s mírou, nic se nemá přehánět. *Krátká a studená lázeň sílí a občerstvuje, dlouhá pak slabí a umrtvuje.*¹⁶⁷ Po koupeli je také velice důležité pořádně se utřít. Pomáhá to k lepšímu prokrvení těla i při kožních onemocněních.

Spisy Filipa Stanislava Kodyma platily nejspíše po dlouhou dobu. Ještě v roce 1869 v jeho další knize jsou uvedeny dané zásady beze změn.¹⁶⁸ Z jeho práce vycházela řada jiných odborníků, zabývajících se zdravotnickou osvětou. Z Kodymovy Zdravovědy vycházel např. ještě v roce 1886 učitel Josef Klika.¹⁶⁹

Lidé si však způsoby mytí náležitě neosvojili. Jak vypadá očista člověka konce 19. století popisuje Duchoslav Panýrek. Koupající se osoba *přikročí k umývadlu, do něhož naleje vody připravené obyčejně z večera. Pak umyje si, s týmž spěchem, obličej a ruce. Mokro postihne tvář, čelo, bradu, zřídka krk a ještě řídčeji část prsou... Ke konci nebývá voda čistá – přece však zvedáme ji dlaněmi k obličejí opět a opět, abychom smyli snad stopy mýdla či znovu svlažili části jednou již zmokřené. Tak nanášíme nečistou vodu na kůži již smytou – tj.: znečišťujeme se,*

---

¹⁶⁵ TAMTÉŽ, s. 149.

¹⁶⁶ TAMTÉŽ, s. 142.

¹⁶⁷ TAMTÉŽ, s. 144.

¹⁶⁸ F. S. KODYM, Úvod do zdravovědy, Praha 1869.

¹⁶⁹ J. KLIKA, Malá zdravověda. Prosté výklady o lidském těle a jeho ošetřování, Tábor 1886.

*abychom se očistili.*¹⁷⁰ Vše ještě „završí“ utřením se do ne právě čistého ručníku, který většinou používá celá rodina a který může přenášet kožní onemocnění nebo dokonce nákazu. Za čistotného se považuje člověk, který se myje jednou denně. Většinou tak činí „lepší vrstvy“, mezi něž řadí šestinu populace. Nižší vrstvy si přivykly na svůj způsob života, jiný od dětství nepoznaly, nemají tudíž potřebu nic měnit. *Vstupme do čekáren, kanceláří, vagonů – a přesvědčíme se, že slova ta jsou pravdivá. Jaký to nesnesitelný zápach prádla prosáklého starým potem, kůže s tlustou vrstvou zaschlého rmutu, obuvi, jejíž aroma je vskutku neomylné.*¹⁷¹

Řešení vidí v poučení širokých vrstev obyvatelstva (a hlavně žen, které mají podle něj o vědě *velmi malé poněti*). Proto na následujících stránkách poučuje čtenáře o stavbě těla a jeho potřebách. Snaží se čtenářům racionalizovat problematiku hygieny (myj se, abys neměl ucpané póry a pokožka mohla dýchat). Koupel doporučuje provádět jednou týdně.

Další významnou práci o zdravotnictví napsala lékařka Anna Bayerová.¹⁷² Kniha je určena především ženám, na které se často obrací. A k čemu by měla sloužit koupel podle této lékařky? K pravidelnému očišťování těla, osvěžení a dokonce k vyléčení.¹⁷³ Bayerová nepovažuje za vhodné klasické sprchy, kdy teče proud vody přímo na hlavu. Neholduje ani koupelím, které považuje za drahé a nepříjemné; koupající se osoba je ve styku se špinavou vodou.¹⁷⁴ Preferuje tzv. cirkulární sprchu, při níž špinavá voda hned odtéká. Sprchu tvoří *kruh kovový, který si položíme kol krku; jest opatřen malými otvory kolkolem a spojen trubicí kaučukovou s nádržkou vodní, kterou, jak nám libo, pověsíme výše či níže – čím vyšší nádoba, tím prudčí tlak vody.*¹⁷⁵ A jak má probíhat celá koupel? *Zprvu teplá, ke*

---

¹⁷⁰ D. PANÝREK, *Visity*, s. 108.

¹⁷¹ TAMTÉŽ, s. 113.

¹⁷² A. BAYEROVÁ, *Žena lékařkou*. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí. Dle MUDr. A. Fischerové–Dückelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová, b. r. (1907?)

¹⁷³ Bayerová radí používat teplé i studené obklady, zábaly, různé druhy koupelí téměř na všechny nemoci a obtíže.

¹⁷⁴ A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 250.

¹⁷⁵ TAMTÉŽ, s. 372.

*konci studená, co by tři napočítal, a jsme čisti, čilí a šťastni.*¹⁷⁶ Cirkulární sprcha by se měla nacházet v každé domácnosti, ale i ve školách, továrnách a veřejných místnostech.¹⁷⁷

Lékařka poskytuje návody na speciální koupele jednotlivých částí těla. Zvláště popisuje koupel nohou, rukou, nosu a dokonce i očí. Vedle klasické vodní koupele upozorňuje i na existenci lázně parní, pískové, světelné a vzduchové. Těmto způsobů však přisuzuje spíše léčebný účinek, nikoliv hygienický.

Zdravovědných spisů byla napsána celá řada, otázkou zůstává, zda si našly své čtenáře. Nejspíše ano, neboť kniha mnohdy zastupovala přítomnost lékaře. Ten byl velice zaneprázdněn, neboť musel v rámci své profese vykonávat celou řadu povinností. Byl *nejen lékařem, nýbrž i učitelem, rádcem, těšitelem, podporou duší.*¹⁷⁸ Nemohl být všude, tudíž lidem často nezbývalo nic jiného než nahlédnout do odborných knih a vyčíst radu z nich.

Na důležitost mytí upozorňují i spisy určené mladým dívkám. Jedním z nich je kniha Honoraty Zapové (1825–1856). *K udržení našeho zdraví jest ještě nevyhnutelně potřebná čistota. Každá mladá osoba přeje sobě míti čerstvou i zdravou pleť: každé z nás vyplní se ta touha, když jenom v čistotě těla své udržovati bude. Časté užívání lázní jest velmi zdravé, a když to není možné, aspoň myj se každodenně celá studenou vodou. Nic neudrží zdraví více i krásu, jako voda a povětrí.*¹⁷⁹

Na konci 19. století dochází k rozšíření hygienických návyků, ale ještě to není úplná samozřejmost. Koupání se prosadilo především u vzdělanější části obyvatelstva. Rádi bychom věřili, že pro člověka 20. století byla koupel běžnou záležitostí. Některé prameny však naše předpoklady vyvrací a zpochybňují. Např. doktor Václav Bartoníček píše ještě roku 1912 takto: *Důležitost a nutnost koupelí v domácnosti a čistota těla vůbec jest mnohým lidem, zvláště pokud mně známy jsou poměry velkoměstské a mnohých čelnějších měst venkovských – španělskou vesnicí.*

---

¹⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 141.

¹⁷⁷ TAMTÉŽ, s. 250.

¹⁷⁸ PANÝREK, Visity, s. 1.

¹⁷⁹ H. ZAPOVÁ, Nezabudky. Dar našim pannám, Praha 1870, s. 13. (První vydání Nezabudek, volného zpracování polské předlohy „Památka po dobré matce“ z pera Klementiny z Taňských Hofmanové vyšlo roku 1859; znovu byly vydány v r. 1863 a 1870).

Jako sekundární lékař v zemské nemocnici brněnské přijímal jsem kdysi nemocné, kteří se bez ostychu přiznali, že se vůbec nikdy nekoupali (!) anebo takové, kteří občas nemocnici vyhledávají, že se koupají jen – v nemocnici... Záliba v nečistotě, ovšem, že v míře mírnější, bohužel nezřídka i u zámožnějších lidí se spatřuje.¹⁸⁰

Jediným, komu byla bez výhrad dopřána pravidelná koupel, byli kojenci. Zásady péče o děti jsou známé již od raného novověku. V průběhu 19. století se každodenní koupel mladšího kojence stala ve většině rodin samozřejmostí. Příručky ji shodně doporučovaly praktikovat do šesti měsíců, pak prý stačilo koupat obden. Na přelomu století se prodloužil imperativ každodenního koupání do věku jednoho roku. Kromě toho se lékaři pokoušeli prosadit umytí pokaždé, když se dítě znečistilo, aby neuvyklo „špíně a nečistotě.“¹⁸¹

Příkladné péče se dostávalo malé Renátě Tyršové, rozené Fügnerové (1854–1937). *V bytě u Jičínských stávala vedle mé postýlky¹⁸² velká vana, kterou večer naplnili vodou. Do té vany mne tatínek vždy ráno vstrčil, pošplíchala jsem se v ní ráda nerada a v teplé postýlce zas jsem se zahřála. Těmto ranním koupelím... jsem snad děkovala za své zdraví. Nestihla mne vůbec nikdy jakákoli dětská nemoc infekční.¹⁸³*

K mytí těla se mělo používat mýdlo, které *veškerou nečistotu odstraní a výměšek žláz rozpouští. Mýdla jsou obyčejná a voňavá. Mýdlo nesmí obsahovati mnoho žíravín, nýbrž musí býti neutrální, poněvadž jinak pokožku lepká a tato snadno puká. Máme mýdla tvrdá a měkká, dle toho užilo-li se k přípravě louhu sodnatého nebo draselného. Obsahuje-li mýdlo mnoho louhu draselnatého, sluje mazlavé; takové mýdlo nikdy nezatvrdne. K přípravě mýdel užívá se různých tuků. Nejčastěji bývá se lůj hovězí nebo skopový; mnohdy užívá se i lůj koňský anebo sádlo vepřové. Z olejů k tomu účelu slouží olej olivový, ricinový, kokosový a palmový. K výrobě mýdla slouží také vazelina. A jak se má mýdlo správně používat? Chceme-li užiti mýdla, musíme se mýti vodou měkkou. Mýdlo ponechá se kratší nebo delší dobu účinkovati na kůži, dle toho, jakého chceme účinku dosáhnouti. Buď se jím tělo*

---

¹⁸⁰ Zdraví lidu. Časopis pro zdravotnictví 5, 1912, č. 1, s. 7.

¹⁸¹ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, Radostné dětství, s. 95.

¹⁸² Vana stála v ložnici rodičů. Zde Renata spala, neboť neměla svůj vlastní dětský pokoj.

¹⁸³ R. TYRŠOVÁ, Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce I, Praha 1927, s. 65.

*namydlí, anebo rozpouští se v lázni, v níž se koupati chceme. Jindy se užívá mýdla k obkladům. Rovněž rozetírá se po pokožce flanelem.*¹⁸⁴

Zhotovování mýdla bylo až do poloviny 19. století výrobou řemeslnou, hospodyně si také často vyráběly mýdlo podomácku. V první třetině 20. století se výroba soustřeďovala do velkých i menších tovární závodů. Mydlářství spadalo do skupiny chemického průmyslu, do odvětví zpracování tuků. Vedle výroby toaletního a pracího mýdla se zabývalo zhotovováním svíček, různých voskových výrobků, krémů na obuv, vazelíny, mazadel, cídidel, glycerinu, rostlinných olejů a tuků, voňavek, kosmetických přípravků. Největšími závody byly např. „Hellada“, Kadlec, Vobořil a spol., továrna na mýdlo v Praze-Michli (existující dodnes); Schicht Jiří, akc. spol., továrna na mýdla, svíčky, rostlinné tuky ve Střekově u Ústí nad Labem (vyrábějící oblíbené mýdlo s jelenem)¹⁸⁵; „Saponia“, spojené české továrny na mýdla a svíčky, továrna v Neratovicích.¹⁸⁶

---

¹⁸⁴ Poučení o složení a použití mýdla přináší na stránkách Lady MUDr. Josef Suttnar. (Lada 1903, s. 64.)

¹⁸⁵ (Reklama na mýdlo viz. obr. 9.)

¹⁸⁶ Vladimír TEYSSLER – Václav KOTYŠKA, Technický slovník naučný VIII, Praha 1932, s. 768.

3.2. Péče o vlasy

Dlouhé vlasy¹⁸⁷ vždy pařily k atributům ženskosti; byly pokládány za jednu z nejkrásnějších ozdob ženského těla. Odpovídající péče se jim však dlouho nedostávalo. Lidé se báli namočení hlavy, které by mohlo vyvolat úzkost, bolest hlavy a zubů. Před mytím vlasů se preferovalo jejich provětrávání. Jako hlavní náčiní k péči o vlasy dlouho postačoval hřeben a otrubový či škrobový prášek, sloužící jako suchý šampon.¹⁸⁸

Otázka mytí vlasů nebyla vyjasněna ani počátkem 20. století. *S jedné strany se varuje před častým mytím, se strany druhé velice se doporučuje. Kdo se těší vlasu hojnému, nesnadno se odhodlá k mytí – je to práce perná. Pravda, že vlas vodou křehne, vysychá – můžeme však lehce mýti pokožku, rozhrnující vlasy, které nesmáčíme.*¹⁸⁹ Časté mytí vlasů může nahradit pravidelné pročešávání vlasů jemným kartáčem před spaním. *...vlasy se pěkně pročešaly, vykartáčovaly, zapletly v cop, který visel po zádech a tak vymóděné jsme uléhaly.*¹⁹⁰

O zdravé vlasy se nemusí zvláště pečovat, stačí pouze jejich pravidelné pročešávání. Mytí se schvaluje jen při obtížích. *Když se tvoří lupy, je vhodné omývat hlavu 1–2 krát týdně desinfekčním mýdlem a teplou vodou.*¹⁹¹ Na mastné vlasy se doporučoval odvar z heřmánku, suché vlasy se lehce protíraly *vaselinem nebo jiným minerálním tukem, který teplem nežlukne.*¹⁹² Lékaři odrazovali od nošení paruk, klobouků a šálů, pod kterými se vlasy zapařují. Doporučovali krátce střižené vlasy a volné neutažené účesy. Ženy se však svých dlouhých vlasů nerady zbavovaly. Např. Jindřich Fügner musel dlouho přemlouvávat manželku, aby si nechala ustříhnout své dlouhé copy, jak vzpomíná ve svých pamětech jejich dcera Renáta. K radikálnímu zkracování vlasů dochází až po první světové válce.

---

¹⁸⁷ Obyčejná délka zdravých ženských vlasů kolísala mezi 60 až 80 cm (K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní péče*, Praha b. r. (1912?), s. 10.)

¹⁸⁸ G. VIGARELLO, *Concepts*, s. 174.

¹⁸⁹ A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 156.

¹⁹⁰ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 346.

¹⁹¹ K. MALÝ, *Žena*, s. 10.

¹⁹² A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 156.

Lékaři odrazovali od barvení šedivých vlasů. *Vlas šedivý a pak bílý sluší dobře a naprosto si nelze vysvětliti, proč dámy tak tvrdošijně se chrání šedivých vlasů.*¹⁹³ Varuje se před používáním dobarvujících tinktur (např. Eau de Bahama, Hair Restorativ, Hair–Tonigue atd.), které obsahují olovo a škodí zdraví.¹⁹⁴ *Každý by se měl spokojit s tím vlasem, který mu příroda přidělila a že každý vlas, ať barvy jakékoli, měl by jako dokonalé dílo přírody.*¹⁹⁵

Základní pravidla v péči o vlasy shrnuje ve své publikaci Karel Malý takto: *Umývejme hlavu jednou týdně vlažnou vodou a obyčejným mýdlem jádrovým, nebo jemnějším mýdlem toaletním. Po umytí dobře vlas usušme a zůstaňme, pokud vlas není úplně suchým, v teplé místnosti. Upravuje-li si dívka účes, neutahuj vlasů příliš, nýbrž hled' se česati tak, aby mezi vlasy bylo dostatečně místa pro vzduch. Vlasy nemají býti želízkem páleny, neboť tím stává se vlas mrtvým a pozbývá svého přirozeného lesku... Ostrých kartáčů a hřebenů se vystříhejme! Pomády a oleje vychvalované ať již kýmkoli nekupujme a pozorujeme-li, že se jedná o chorobu kůže hlavy nebo vlasů, obrátíme se na zkušeného lékaře odborného.*¹⁹⁶

Ženy se však nenechaly odradit a kupovaly různé masti, tinktury a vodičky na růst vlasů, někdy byly s jejich účinky spokojené. *Trpím též chorobou vlasovou. Co však užívám mastí p. Fr. Kolmana ml., rolníka ve Vilímově u Litovle na Moravě, se choroba zmírňuje.*¹⁹⁷

Muži nemuseli tak složitě pečovat o své vlasy, neboť je převážně nosili střiženy nakrátko. Občas se mohli nechat zlákat nějakým „zázračným“ preparátem proti plešatosti.

---

¹⁹³ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 156.

¹⁹⁴ TAMTÉŽ.

¹⁹⁵ D. PANÝREK, Visity, s. 72.

¹⁹⁶ K. MALÝ, Žena, s. 13.

¹⁹⁷ Lada 1902, č. 1, s. 23.

3.3. Ústní hygiena

Obtížné bylo prosadit i péči o zuby, i když jejich vzhled do značné míry rozhodoval o kráse či ošklivosti majitele chrupu. *Zanedbané zuby činí i nejhezčí obličej nepříjemným.*¹⁹⁸ Jak se má při hygieně úst postupovat? *Ráno při mytí vypláchněme si vždy ústa vlažnou vodou. Na to kartáčkem ocídíme zuby pomocí jemně utřeného prášku zubního, aby zbytky jídel v ústech se rozkládající a kysající se odstranily. Po obědě nutno toto opakovati, když jsme před tím zuby párátkem z brku nebo kosti vyčistili. Večer nechodíme spát, pokud jsme si ústa nevypláchl.*¹⁹⁹

K vodě, jíž se vyplachují ústa, se může přidat i zubní vodička, např. myrlová tinktura, silice z máty peprné, kafrový líh. *Zubní prášky nejsou lhostejny. Má-li prášek takový býti na prospěch, musí vyhovovati třem účelům: musí povlak zubů očisťovati a zuby hladkými udržovati; musí rušiti hnilobu a kyseliny, které mezi zuby a na zadní jich ploše, u dásní i jinde utkvěly, a musí svíravým svým účinkem toho docíliti, aby otok a zduření dásní, nastalo-li, opět zaniklo.*²⁰⁰ Jako základ pro zubní prášky se používala plavená křída nebo prášek z dřevěného uhlí, do kterých se přidávaly různé příměsi jako kafr, myrha, puškvorec, fialkový kořen, hřebíček, skořice. Kdo neměl zubní prášek, stejný účel mohla splnit suchá kůrka.²⁰¹ Na bolest dásní se používaly zubní tinktury. Ošklivý zápach z úst po vykotlaných zubech zmírňoval výplach odvařenou vodou, ve které se rozpustilo zrnko manganistanu draselného. Děti by se měly učit čistit zuby ve věku 7–8 let, mléčné zuby podle tehdejších názorů nepotřebovaly zvláštní péči.²⁰²

Lékaři doporučovali návštěvu zubního odborníka jednou či dvakrát do roka.²⁰³ Revoluci v zubním lékařství způsobila vrtačka na nožní pohon. V roce 1871 si ji nechal patentovat americký zubař James Beall Morrison. Příklad přišel na trh o rok později a záhy jej užívali téměř všichni zubní lékaři. Teprve po třech desetiletích ji nahradila elektrická vrtačka.²⁰⁴ Tentýž zubař zkonstruoval i zubařské křeslo z litého železa, které

---

¹⁹⁸ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 143.

¹⁹⁹ K. MALÝ, Žena, s. 17

²⁰⁰ TAMTÉŽ, s. 18.

²⁰¹ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 145.

²⁰² D. PANÝREK, Visity, s. 50.

²⁰³ K. MALÝ, Žena, s. 19.

²⁰⁴ H. SCHOTT, Kronika, s. 316.

bylo možno upravovat všemi směry. Na konci 80. let 19. století byla používána k přestavování křesla olejová pumpa založená na hydraulickém principu.

Mnozí lidé si však zachovali pěkný chrup i bez návštěvy zubaře. Takové štěstí měl např. otec Marie Strettiová, který se pyšnil bílými a zdravými zuby až do své smrti a přitom nikdy nebyl u zubaře. Ještě větší štěstí měla jejich služebná, která si zachovala krásné zdravé zuby nejen bez péče zubaře, ale dokonce i bez pomoci zubního kartáčku. *Jednou vstoupila do pokoje, když si tatínek čistil zuby, udiveně se naň dívala. Jen vyšel ze dveří, chopila se Frantina jeho kartáčku a zkoušela to také. Velmi se lekla, když jí maminka řekla, že se to nesmí, ale její úžas stoupl, když jí maminka slíbila, že jí opatří kartáček a že si dokonce přeje, aby ho používala... Nikdy neslyšela, že by se zuby čistily a měla krásné, neporušené.*²⁰⁵

---

²⁰⁵ M. STRETTIOVÁ, O starých časech, s. 276–277.

3.4. Péče o krásu, kosmetika

Touha po kráse je stará jako lidstvo samo, ideál krásy se však stále mění. Každá doba si vytváří svou vlastní představu toho, co považuje za krásné. Ideál krásy závisí na panujícím způsobu života, hospodářských a společenských poměrech, ale i na názoru každého jednotlivce.

Již lidé starověké Indie, Číny a Egypta pečovali o krásu celého těla, ošetřovali pleť, vlasy, nehty, zuby. Užívali lázně, líčili se, potírali vonnými mastmi, oleji rostlinného i živočišného původu. Nosili jednoduchý oděv doplněný výraznými šperky. V módě byla štíhlá linie. Velikou pozornost pěstění těla věnovali i v antickém Řecku a Římě. Ideálem krásy ve středověku byla štíhlá bledá žena s vysokým vyholeným čelem a dlouhým krkem. Renesanční kráska se pyšnila ženskými tvary, narůžovělou lící, světlými či rusými vlasy. Později ji vytěsňuje barokní žena kyprých tvarů, silně nalíčená, přizdobená „muškou“, s napudrovanými vlasy, častěji parukou, v těžkých brokátových šatech s hlubokým výstřihem, mohutnými ňadry a šněrovačkou staženým štíhlým pasem. Po ní přichází líbezná rokoková žena s krinolínou, podobající se porcelánové figurce.²⁰⁶ V empíru a romantismu nalezneme jemné éterické krásy s bledým obličejem. Plná ženská postava se dostává do módy znovu až kolem třetiny 19. století.

Určitý ideál krásy panoval v každé době, ale dívky byly od přehnaného pěstění své vlastní krásy odrazovány. Až v moderní době se přestala ztrácet péče o fyzickou krásu, naopak to bylo od žen očekáváno. Žena měla být půvabná, upravená, s pružným vycvičeným tělem a hlavně měla vyzařovat zdravím.

Dříve se zdůrazňovala především krása duše, ušlechtilost, ctnost, moudrost a elegantní vystupování. Tělesná krása byla pomíjivá. *Každá ženština ošklivá neb hezká na zřeteli má, že pomíjejících půvabův těla na dlouho zachovati nelze, ale že půvabnost duše udržeti i zdvojnásobiti může a také povinna jest.*²⁰⁷ *Jeví-li tvoje tvář a oko dobrotu, ducha i zmužilost, jsi ve smyslu zdravo- a mravovědy i tehdy krásným, kdyby se to i zcela se zásadami krasovědnými nesrovnávalo; hoviš-li však sžíravým vášním, můžeš užívati všech líčidel světa a tvář tvoje přece bude*

²⁰⁶ V. ROZSÍVALOVÁ a kol., Krása očima staletí, Hradec Králové 1996.

²⁰⁷ H. ZAPOVÁ, Nezabudky, s. 16.

ohyždná.²⁰⁸ Krása příslušela mladým dívkám, žena v letech, která se snažila své mládí prodlužovat, budila posměch. *Jakmile začíná se ženám lichotiti, že mladě a svěží vypadají, budiž jim to důkazem, že stárnou.*²⁰⁹

Přesto se však ženy nenechaly od pěstění tělesných půvabů odradit. Chtěly se líbit nejen sobě, ale především budoucím nápadníkům. Když dívka nemohla poskytnout dostatečně velké věno, nabídla svou krásu, která také představovala slušný kapitál pro manželství.

K pěstění krásy jim měla napomáhat kosmetika. Krášlicí prostředky však u odborníků vzbuzovaly značný odpor... *Byli před tisíci lety ve střední Evropě národové, kteří domnívali se býti na nejvyšším stupni vzdělání, leč ženy jich a dcery kryly sobě tvář, prsa a ruce různými prášky, vodičkami a mastmi, zabraňující nerozumně přístupu vzduchu a dýchání kůže, podmalovávaly obočí a oči, potíraly pysky a vmazávaly barvu v chrápe... Vlasy si ničily a zapařovaly až k vypadávání, nasazující pařeniště lupů, obkládající hlavu rozličnými pletenci, ano i čepicemi z různých přízí, chlupů, vlasů a žíní..., přivodíující namnoze nemoci sdělné a přenosné... Tomu se říkalo ve XX. století – kosmetika.*²¹⁰ Lékárník Emil Šedivý²¹¹ předvídal, že výše zmíněná slova napíše historik třetího tisíciletí o jeho době, tedy o přelomu 19. a 20. století. Je tomu skutečně tak, můžeme podobně zhodnotit péči o krásu před sto a více lety?

Jistě, že s rozvojem chemického průmyslu vznikalo bezpočet kráslicích přípravků a mnohé ženy se jimi nechaly zlákat ve snaze zakrýt své vady na kráse nebo být ještě půvabnějšími. Domníváme se však, že spousta žen, především venkovských, setrvalo u neškodných přípravků vyrobených z přírodních materiálů rostlinného či živočišného původu. Pověst také měla v té době velký význam. Tudíž předpokládáme, že špatná reputace nějakého výrobku se rychle rozšířila a odradila jinou ženu od jeho použití.

Se vznikem reklamy však už bylo těžší odolat. Lidé nejprve k obchodní propagaci výrobků zaujímalí odmítavý postoj. Většina zákazníků, a dokonce i mnozí

---

²⁰⁸ E. ŠEDIVÝ, Dějiny kosmetiky, Praha 1921, s. 202.

²⁰⁹ Z rubriky Aforismy o ženách (Lada 1895, s. 92.)

²¹⁰ E. ŠEDIVÝ, Dějiny, s. 9–10.

²¹¹ PhMr. Emil Šedivý (1872–1923), pražský lékárník, spisovatel, publikoval knihy o dějinách lékařství, farmacie, kosmetiky, aj. (Masarykův slovník naučný VII, Praha 1933, s. 19.)

výrobci, stále ještě věřili starému přísloví o dobrém zboží, které se prodává samo. Nadměrně vychvalovat nebo doporučovat vlastní výrobky odporovalo dobrému vkusu a vzbuzovalo nedůvěru.²¹²

Postupně se však nejprve ženské časopisy, později i jiné, doslova hemžily reklamou na kosmetické výrobky. Každý tvrdil, že jeho přípravek je ten nejlepší, nejdokonalejší a nejlacinější. Ženy se nechají zlákat krémy, vodičkami, tinkturami, určenými na téměř všechny části těla. Používají krémy k odstranění vad pleti, zesvětlení pih, pro růst poprsí, vlasů, nehtů... Některé přípravky slibují výsledky, kterým můžeme jen stěží uvěřit. Na obranu tehdejších žen však musíme podotknout, že podobné „zázračné“ přípravky existují dodnes a firmy na nich úspěšně profitují.

Výrobci kosmetiky se snaží zaujmout co nejpoutavějším názvem, aby si zákazník koupil právě jejich produkt. Lékárník Šedivý zkoumal názvy kosmetiky a zjistil, že je lze rozdělit do určitých kategorií. Výrobky jsou pojmenovány např. podle významné historické osobnosti (Lucrecia Savon, Maria Stuart Crème), dále nacházíme jména mýtická (Diana Poudre, Libuše pasta, Apollo Glycerin), jména vynálezců (Anny Czillagové pomáda na vlasy, Williams Soap), jména, poukazující na složení přípravku (Lanol Crème, Hair Petrol, mýdlo sírové), jména vystihující vzhled přípravku (Hermelíne Puder, Porzellan Crème), jména „bombastická“ (Dollar –Crème Americain, Non plus ultra barvivo vlasů, Javol Haarwasser, Moussguetaire Pomade) a další, dohromady čtrnáct různých kategorií názvů kosmetických výrobků.²¹³

Kosmetické přípravky si doporučovaly i čtenářky navzájem. *Jak zbaviti se nemilé vyrážky v obličejí, která podobá se pupínkům? Kupte si v lékárně „Lilionesu.“ Je to vodička, jež velice příjemně voní... Mohu Vám ji doporučiti z vlastní zkušenosti, neb zkoušela jsem všechny možné prostředky a žádný nepomohl až tento. Ujišťuji Vás, že budete úplně spokojena, musíte však bez přestání každý den obličej natíratí. Lahvička stojí 60 kr.*²¹⁴

Ať už jméno výrobku slibovalo sebelákavější přísady jako: kamélie, akácie, lilie, myrhové květy, fialky..., většina výrobků obsahovala sádlo, vosk, olej,

---

²¹² P. VOŠAHLÍKOVÁ, Počátky reklamy v Čechách, Dějiny a současnost 20, 1998, č. 5, s. 24.

²¹³ E. ŠEDIVÝ, Dějiny, s. 187–188.

²¹⁴ Lada 1898, s. 148.

glycerin, parafin, vodu a vonné esence. Tudíž zákaznicím neublížily, ale také nejspíše ani nijak výrazně nepomohly. Horší a zdraví škodlivější byly přípravky s příměsí olova či rtuti. Lékaři odrazovaly ženy od používání dekorativní kosmetiky. Jako odstrašující příklad uváděli herce a herečky, kteří mají kvůli častému používání líčidel a pudrů zničenou pleť. Situace se zdraví škodlivými přípravky byla asi opravdu vážná, neboť nekalou činností šarlatánů se zabývali i poslanci na říšské radě a byli nuceni některé výrobky zakázat.²¹⁵

Mnohé ženy si ani přesto nedaly říct a pro radu se uchýlovaly k lékařům, až když bylo příliš pozdě. *Z praxe své potvrditi mohu, co po léta do ruky mi přišlo různých kosmetických obětí v podobě vyrážek od pudrů a krémů, s viklavými zuby od různých past na obličej, s vypadanou kšticí..., s poloobarvenými vlasy od všech různých odstínů do duhova. Blednička, nechutenství, nervy porouchané, kruté bolesti hlavy, to často nebylo ničím, než výslednicí blahodárného působení moderních representantů kosmetiky.*²¹⁶

Jak ovšem poznat ten správný přípravek? Kosmetika by se měla vybírat podle jména výrobce, s jistotou se mohlo důvěřovat pouze doktorům medicíny a dermatologům. *V dnešní době vybírají a určují kosmetické prostředky lékaři, kteří dovedou věci škodlivé od neškodných rozeznati.*²¹⁷

Jako jediný zaručený prostředek krásy byla doporučována voda a častá koupel. *Krásná pleť zachová se takto: Večer před spaním umyje se obličej, krk, rámě a ruce jemným mýdlem (mandlovým, benátským, anebo ještě lépe medicínským) v teplé vodě. Pak se v těch místech kůže tře měkkým flanelem pomydleným, načež se opláchnou studenou vodou a osuší měkkým ručníkem. Ráno se totéž opakuje, ale kůže se myje hrubší žínkou nenamydlenou a ledově studenou vodou. Po té se kůže tře drsným ručníkem hodně silně, až uschne. To se pravidelně denně má konati. Tím se prý zachová zdraví, svěžest a krása až do pozdního věku.*²¹⁸

---

²¹⁵ E. ŠEDIVÝ, Dějiny, s. 197–198.

²¹⁶ TAMTÉŽ, s. 186.

²¹⁷ Lada 1903, s. 40.

²¹⁸ Lada 1895, s. 95.

3.5. Tělesná vůně a voňavky

I když „bedlivá čistota těla je nade všechny voňavky“, ženy se neubránily jejich aplikaci. Za přehnané užívání voňavek, parfémů, kolínských či toaletních vod se jim dostávalo náležitě kritiky jak z řad lékařů, tak i laiků.

... *Proč v míře tak rozsáhlé pronikly voňavky nejrůznějších jmen a nejpodivuhodnějšího původu mezi naše dámy, které se jimi obklopují, zahalují, napouštějí, ba přímo impregnují... Prádlo v prádelníku lehounce zavání levandulí; šáteček napustí se tím neb oním parfumem, který je právě v modě, v němž má naše dáma zálibu. Rovněž šat, klobouk, rukavičky, ba i vlas, pleť – vše, bez výminky vše sálá zvláštním typickým dechem, jehož četné složky jenom cvičený čich dovedl by rozpoznati.*²¹⁹ Takto si Duchoslav Panýrek povzdychl nad přemrštěným používáním voňavek. Snaží se ženy přesvědčit o zbytečnosti jejich počinání. Pro muže je nejpřitažlivější a nejvíce čichu lahodící přirozená ženská vůně. *Váš vlas je přirozeně vonný, dech váš... je libý, vábí, svádí hlavu muže... I bílá vaše kůže drobounkými póry propouští neviditelnou mlhu vonných par.*²²⁰

K umírněnosti navádí i lékařka Bayerová. *Jako není slušno vnucovati křiklavý svůj vkus kolemjdoucím, tak nemáme jim ani vnucovati silnou některou vůni, která nám se zamlouvá, ale jiným kazí požitky celého koncertu nebo divadelního kusu. Můžeme si zvoliti jistou vůni, jež je nám příjemnou, pro své prádlo,*²²¹ *jen ji však nepřepínejme!*²²²

Podle předního znalce etikety Jiřího Stanislava Guth–Jarkovského se silně navoněná dáma protíví slušnému chování. Označuje to za skoro stejný prohřešek, jako když pán *nešetrně foukne kouř cigarety do obličeje.*²²³ Kdo používá silné voňavky, snaží se zakrýt jiný nepříjemný odér, bezpochyby způsobený zanedbanou tělesnou hygienou. Silná vůně rovněž dráždí čich a může ho časem otupit.²²⁴

---

²¹⁹ D. PANÝREK, *Visity*, s. 76.

²²⁰ TAMTÉŽ, s. 76–77.

²²¹ Mezi prádlo doporučuje vložit např. levanduli či rezedu. (A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 399.)

²²² TAMTÉŽ, s. 159.

²²³ J. GUTH–JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus*, s. 9.

²²⁴ D. PANÝREK, *Visity*, s. 78.

*Přílišně a silně páchnoucí vůně šířiti, nemá dáma vzdělaná a jemných mravů. Čím výše kultura stoupá, tím méně používá se silných voňavek a páchnoucích pomad. Jestliť nadužívání voňavek jakousi známkou, že se jimi zakryti má nelibě páchnoucí výpar kožní.*²²⁵

Lékaři upozorňují na to, aby si dámy neomývaly pokožku voňavkou, která v sobě obsahuje líh a kůži vysušuje. Na tyto účely doporučují výhradně vodu.²²⁶ Při přílišné potivosti těla radí každodenní koupel s příměsí levandulového líhu, myrhové tinktury či kolínské vody. Na omývání nohou se hodí teplá voda, v níž se rozpustí kamenec.²²⁷ Je rovněž nutná častější výměna prádla a obuvi.

Voňavky a parfémy byly uchovávány ve speciálních nádobkách – flakónech. Předchůdcem flakónů byla antická balsamaria a lekythy. Na konci 18. společně s rozkvětem voňavkářství se rozmáhá i výroba různých flakónů. Jejich použití ovlivnilo tvar, materiál i velikost flakónu. Větší se využívaly pro kolínské a toaletní vody, menší uchovávaly parfémy či éterické oleje a ty nejmenší byly určeny pro vonné soli.

Toaletní vody, kolínské, parfémy a jiné kosmetické výrobky byly odedávna nejčastěji spojeny se skleněným obalem. K jejich rozmanité škále na území Čech a Moravy svým výrazným podílem přispěly od 17. století zejména severočeské a jihočeské sklárny, od 19. století také sklárny na Moravě. Původně jednoduché skleněné lékárnické lahvičky se v průběhu let proměnily v různé druhy flakónů a flakónků, které můžeme právem označit za umělecké dílo. Tyto nádoby byly zhotovovány ve sklárnách a rafinériích přímo na objednávku zákazníka. Reprezentační a dekorativní funkce převažovala nad funkcí užitnou, tedy uchováváním vůně. Jedním z používaných materiálů pro zhotovování flakónků byl červený hyalit, vynalezený hrabětem Jiřím Buquoyem, školeným chemikem, který ho vyráběl ve svých sklárnách v Jiříkově údolí a na Stříbrném vrchu na Novohradsku v jižních Čechách. Dalším nejčastěji používaným materiálem byl

---

²²⁵ Lada 1903, s. 105.

²²⁶ D. PANÝREK, *Visity*, s. 78.

²²⁷ K. MALÝ, *Žena*, s. 25.

porcelán nebo kov. Povrch pláště těchto flakónů byl často bohatě plasticky zdobený rostlinným dekorem.²²⁸

Vlastnictví a používání voňavek nebylo pouze výsadou zámožných. *Nyní voňavky jsou demokratické. Lahvičku s voňavkou, vonný pudr, vonná kadidla nalezneme jak v oblékárně bohaté světačky, tak i v bytu chudé dělnice.*²²⁹

Ženy si nemusely kupovat drahé voňavky, ale mohly si je samy vytvořit. *Domácí voňavka vyrábí se z květin. Otrháme z růží lupeny, neb i z jiných vonných květin, dle toho, jaké vůně chceme mít. Klademe je pak do kamenné nádoby, která se může pevně uzavřít. Položíme vždy vrstvu lupenů a na ně vrstvu rozemleté soli. Tak se pokračuje až je nádoba plná. Po té se uzavře a dá na 14 dní do sklepa. Po témž čase vysype se všechno na sítko, z pod kterého dáme hlubokou mísu, aby vylisovaná třešť z květin tekla do ní. Třešť se vlije do lahve, pečlivě zazátkuje, postaví na slunce nebo na teplé místo, kde se nechá 50 dní. Pak se upotřebuje.*²³⁰

Nejoblíbenější voňavky se vyráběly z jasmínu, růží, fialek, konvalinek, narcisek, tuberos, heliotropu a pomerančových květů.²³¹ Za nejméně příjemné vůně lékaři označují mošus (pižmo), pačuli a *svého času velmi oblíbený jockey-club.*²³²

---

²²⁸ L. DUFKOVÁ, Osobní hygiena, s. 8–9.

²²⁹ Lada 1903, s. 105.

²³⁰ Lada 1902, s. 271.

²³¹ Lada 1903, s. 32.

²³² D. PANÝREK, Visity, s. 78.

3.6. Hygiena ženy během menstruace²³³

Během menstruace by ženy měly obzvláště pečovat o tělesnou hygienu. Bylo tomu tak i minulosti?

Menstruující žena byla od pradávna obestřena mýty, přisuzovalo se jí konání nadpřirozených skutků, dobrých i špatných. *Žena v době krvácení považována byla za nečistou, musila uchýliti se stranou a vyhledati zcela opuštěné místo, kde byla ponechána sama sobě, ba i delší dobu po krvácení veškerý styk s ní byl přísně zakázán.* Různé pověry přetrvaly do počátku 20. století (možná i déle), jak uvádí ve svém spisu Karel Malý. *I v naší době jsou podobné báchorky ještě na světě, a čtenářky naše jistě musí přisvědčiti, neboť i jim snad v době čmýry zakázáno jest v kuchyni se zaměstnávatí nebo při nakládání ovoce pomáhati, ač třeba k práci té sebe více chuti jevily. Matinka se domýšlí, že by jídla zkazila a ovoce bylo k vyhození, kdyby dívka v době té něčeho se dotekla.*²³⁴

Různé předsudky se vztahovaly i na očistu ženy v době periody. Dlouho panoval strach z mytí během menstruace, neboť „zevní vlivy“, tedy i voda, mohly narušit její průběh. *Na koupel nikdo v tu dobu nebude pomysletí. Jest však dosti klidných, rozumných dam, které v obvyklém ranním omývání pokračují.*²³⁵ Doporučuje omývání vlažnou vodou za pomoci bidetu, postačí však i obyčejné umyvadlo.²³⁶ Při menstruaci se používaly tzv. ochranné pásy. *Prostředek ten skládá se z pásu, který se připne kolem těla. Mezi stehny pak probíhá dutá páska podoby žlábkovité, která jest upevněna na pásu v předu i vzadu; žlábek vyplní se vatou chemicky čistou nebo ještě lépe sublimátovým mulem.*²³⁷ Dříve se používala jemná látka, která se po užití vyjmula, přeprala se ve studené vodě a pak se případně i vyvařila.²³⁸ Ženy během menstruace oblékaly tzv. ochranné kalhoty. *Podobají se obyčejným kalhotám ženským; rozdíl je pouze ten, že kalhoty pro dobu čmýry určené mají úplně vystřižnutou část k rodidlům přiléhající. Na ono vystřižené místo přiloží*

---

²³³ V dobové literatuře najdeme také často označení čmýra, perioda, měsíčky, měsíční čas.

²³⁴ K. MALÝ, *Žena*, s. 45.

²³⁵ A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 175.

²³⁶ TAMTÉŽ, s. 176.

²³⁷ K. MALÝ, *Žena*, s. 50. (viz. obr. 10.)

²³⁸ A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 176.

*se širší páska plátěná, která se připne v předu i v zadu na kalhotách. Pásek takových – za příčinou časté jich výměny – jest několik zapotřebí.*²³⁹

Anna Bayerová nabádala matky, aby své dcery o menstruaci náležitě poučily. *Ovšem že jim vysvětlíme, oč tu jde; dáme jim návod ku rozumné péči o tělo, nezamlčujíce ničehož, ale pečujeme o to, aby nepříjemný ten stav neprodral se na veřejnost.* Upozorňuje na to, že menstruace není choroba, žena by se měly chovat jako v jakýkoli jiný den, pokračovat v denním zaměstnání. *Ve mnoha rodinách ví hned celý svět, kdy paní domu či slečinka „má své věci“ – tak nápadně se při tom chovají, tak přemrštěně se ošetřují, nebo nepokrytě probírají celou tu záležitost.*²⁴⁰ Ženy v období periody by měly upravit jídelníček, jíst lehčí méně masnou stravu, vyvarovat se horkých nápojů, čaje, kávy a alkoholických nápojů.

---

²³⁹ K. MALÝ, *Žena*, s. 50. (viz. obr. 11.)

²⁴⁰ A. BAYEROVÁ, *Žena*, s. 173.

4. Osobní prádlo a oděv

K osobní hygieně také bezesporu patří spodní prádlo. Má poměrně krátkou historii. Spodní prádlo v dnešním slova smyslu, tedy něco, co má zůstat lidským zrakům ukryto,²⁴¹ se dříve nepoužívalo. Běžnou součástí garderoby se stalo až v průběhu 19. století, u nejhudších lidí zevšednělo až ve století následujícím.

V minulých stoletích můžeme hovořit o prádle osobním či bílém, což byl spodní, noční, koupací a domácí oděv. Šlo o oděvy z jemnějších, pracích látek, které se nosily přímo na těle, pod vrchním oblečením a jejichž větší či menší část zůstávala viditelná. Dlouho se nerozlišovalo mezi spodním a vrchním oděvem. Např. košile mohla pro příslušníky nižších společenských vrstev plnit funkci oděvu pracovního, domácího nebo letního.²⁴²

Jestliže pod pojem prádlo zahrneme i košile, můžeme o jeho existenci hovořit již od 16. století. Košile měly převážně bílou barvu. Dosud to nesouviselo s vědomým hygienickým názorem – na bílé barvě vynikne nejvíce špína, tudíž signalizuje svému majiteli, aby si ji vyměnil za čistou. Bílá košile byla nejdostupnější; i rezné košile praním časem zbělely. Teprve v 18. století se u honorací plně rozvinul sortiment spodního prádla – spodniček a nedbalek.²⁴³

Co se týče spodních kalhot, muži zcela jistě nosili už od středověku plátěné spodky podobné dnešním slipům, spínané nebo uvazované na boku. Označovaly se jako „hace“ a byly charakteristickým atributem mužů. „Bez hac choditi“ znamenalo vážnou urážku dotýkající se samé podstaty mužství. „Bez hac“ totiž chodily ženy.²⁴⁴ Jen jeptišky některých řádů měly předepsané nošení spodních kalhot. Spodní kalhoty se do ženského šatníku dostaly později. V oděvu vyšších vrstev se prokazatelně

---

²⁴¹ Myslíme samozřejmě kalhotky, podprsenku, košilku, spodničku, slipy, trenýrky, nátělník...

²⁴² V prostředí tradiční lidové kultury nosily ženy ještě ve 20. století prosté plátěné košile na ramínka, nebo s krátkými rukávy, používané na spaní, pro práci v domě a v létě i pro práci mimo dům, a to doplněné jen sukní. (A. NACHTMANNOVÁ, Spodní prádlo raného baroka. Sonda do šatníku staroměstských měšťanů, KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny, 1999, č. 2, s. 38).

²⁴³ L. PETRÁŇOVÁ, Ke studiu oděvu lidových vrstev měst a venkova od 16. do poloviny 18. století, Český lid 81, 1994, č. 3, s. 206–207.

²⁴⁴ A. NACHTMANNOVÁ, Spodní prádlo, s. 47.

objevily na přelomu 18. a 19. století, v lidovém prostředí někde dokonce až v polovině 20. století.²⁴⁵

Prádlo v 19. a začátkem 20. století znamenalo části oděvu a bytového zařízení, které se z důvodů „zdravotních a estetických“ čistí praním. Prádlo je nejčastěji plátěné, bavlněné, lněné, hedvábné, tkané, později trikotové či pletené. Patří sem tedy např. košile, kapesníky, stolní a lůžkové přikrývky, sukně.²⁴⁶ Vyloženě spodní prádlo uvádí až Masarykův slovník, který prádlem označuje také spodky, spodní sukně, punčochy. Dále vyjmenovává zástěry, kapesníky, límce, lůžková a stolní prostěradla, ručníky a utěrky.²⁴⁷ Podobný sortiment obsahuje i např. časopis *Moderní prádlo*,²⁴⁸ který poskytuje čtenářkám popisy a nákresy k jeho zhotovení. Prádlem se nazývá i samotný proces praní.²⁴⁹

Počet kusů prádla byl prestižní záležitostí, znakem společenské distinkce. O jeho množství se můžeme přesvědčit v soupisu věna, které nevěsta přinášela do manželství. Maminčinu výbavu²⁵⁰ popisuje Renáta Tyršová, rozená Fügnerová. *Široký mahagonový nábytek byl nabit prádelnou výbavou mladé paní, prokládanou větvičkami levandule. Moderní nevěsta by se křížovala nad těmi stohy košil a spodniček, punčoch, nočních kabátů, ručníků, povlaků na podušky a prostěradel. Nevěsta z „dobrého domu“ musela tehda mít všeho 6 tuctů – však jsem také ještě dotrhávala po padesáti letech ve vlastní své domácnosti poslední damaškové ručníky z maminčiny výbavy... Nebylo ovšem tehdy potuchy po kombinacích, po batistových průzračných košilích, po hedvábných nočních košilkách s vyšíváním a krajkami. Ani strojového vyšívání nebylo užíváno, vše se zdobilo jen kroužkováním a leda paličkovanou úzkou kraječkou...*²⁵¹ Vydává svědectví nejen o tom, jak vypadala prádelní výbava její maminky, ale také dává nahlédnout, jak vypadá prádlo v její době, tedy v prvních desetiletích 20. století.

---

²⁴⁵ TAMTÉŽ.

²⁴⁶ Ottův slovník naučný XX, Praha 1903, s. 381.

²⁴⁷ Masarykův slovník naučný V, Praha 1931, s. 941.

²⁴⁸ Postupně vycházel jako příloha *Dámských mod, Lady a Modního světa*.

²⁴⁹ Srovnání definic viz. F. L. RIEGER, *Slovník naučný VI*, Praha 1867, s. 762., *Ottův slovník naučný XX*, Praha 1903, s. 381, *Masarykův slovník naučný V*, Praha 1931, s. 941–942.

²⁵⁰ Maminka se vdávala v roce 1853.

²⁵¹ R. TYRŠOVÁ, *Jindřich*, s. 45.

Stejně „trendy“ ve výbavě spatřuje i čtenářka Lady v roce 1898. *Za těch starých, zlatých časů, kdy naplněné truhly a skříně prádlem a vinutím bývaly sladkým snem hospodyň, dávala se dcerám do výbavy taková zásoba ložního, stolního a tělesného prádla, aby jim vystačila pro celý život. Když se stalo, že hospodyně za nějaký čas po svatbě přikupovala a doplňovala zásoby, bývalo to znamením, že nebyla z domu náležitě vybavena a škodilo to pověsti rodiny. Za našich dnů poměry se úplně změnily. Jednak tkaniva nejsou už takové jakosti a stálosti, jinak měnivá móda zasáhla i do střihu, šití, ozdob a útvarů prádla, že ani nelze, aby si nevěsta pořídila velkých zásob do výbavy. Radím vám tedy zcela upřímně, abyste si opatřila výbavu skromnější a raději prádlo čas od času doplňovala novým tak, abyste měla vždy plný počet ode všeho. Lépe, dají-li vám rodičové peníze, které nesou úroky, než prádlo, které dlouhým ležením se přežije a z módy vyjde. Postarejte se o to, abyste měla ode všeho dosti pro první léta manželství. Kolik kusů od kterého druhu prádla si máte opatřiti, nelze přesně říci, V tom rozhodují poměry vaše a společenské postavení. Pisatelka je z dobrého a zámožného měšťanského rodu, druhý rok vdaná. Radí opatřit si vše důkladné, praktické a vkusné s vyloučením ozdob přepychných.*²⁵² Hospodyňka přikládá dlouhý seznam věcí své výbavy, místo původních šesti tuctů, dostala „pouze“ půl až čtyři tucty různých druhů prádla. Nejvíce obdržela ručníků, patrně se předpokládalo, že rodina bude velice čistotná. Polovina množství je většinou slavnostnějšího rázu (zdobnější, z kvalitnějšího materiálu) a druhá část obyčejnější pro každodenní užití.

Šití prádla byla dlouhou dobu doménou hospodyněk. Až později se objevují inzeráty obchodních domů s nabídkou již hotových oděvů. *Výrobou bílého prádla se zabývají buď švadleny po domácku, nebo se to děje po živnostensku ve větším rozsahu, nebo se konečně prádlo vyrábí ve velkém v továrnách.* První továrna byla založena roku 1850 v Klatovech.²⁵³

Lékaři doporučují bílou barvu prádla, barevné zavrhují, protože na něm není vidět špína a může obsahovat zdraví škodlivá barviva. *Tvrdí se, že takové [barevné] prádlo vydrží déle čisté, že možno je déle nositi a netřeba tak často práti. To je však sebeklam: prádlo ušpiní se v téže době, ale nečistotu není na barevné látce tak brzy vidět. Kdo tudíž dbá o čistotu – tuto kardinální zásadu lidského zdraví – bude zajisté*

---

²⁵² Lada 1898, s. 180.

²⁵³ Masarykův slovník naučný V, Praha 1931, s. 941–942.

*nosit prádlo bílé, aby každé znečištění hned postřehl a co nejčastěji prádlo vyměnit mohl... Mnozí považují časté měnění prádla za přepych, který si může dovolit pouze člověk zámožný. Jaký to omyl! Nejrychleji znečistí se ponožky, pak košile a posléze teprve ostatní šat spodní. Punčochy radno měnit co den, košili ob den, ostatní prádlo každý týden.*²⁵⁴ Ještě častěji by se mělo měnit prádlo nemocným a dětem.²⁵⁵

Lékaři věnují pozornost nejen prádlu, ale i oblečení pro běžné nošení. S jeho stavem jsou velmi nespokojeni a varují především ženy, aby nepodléhaly módě, která nabízí nehygienické a zdraví škodlivé oděvy. Lékaři propagují volné oblečení a netěsné boty. Brojí proti těsně utaženým podvazkům, punčochám a límcům. Největší nevoli však vyvolávají šněrovačky, které stahují a stlačují orgány, deformují tělo a mají i neblahý vliv pro kojící matky.²⁵⁶ Lékaři se snaží docílit toho, aby je ženy odložily.²⁵⁷ Stranou kritiky nestojí ani mužský oděv. Silně utažené „obojky“ a šátky mohou svému nositeli způsobit bolest v krku.

Lékaři navrhují reformu, která by z oděvu odstranila vše, co škodí zdraví. Reformní snahy v oblékání se prosazovaly pomalu, i když myšlenky o škodlivosti současného stísnujícího oblečení začaly v 90. letech pronikat do povědomí kruhů odborných i veřejnosti. Kritika se objevila nejdříve v souvislosti s prádlem.²⁵⁸ Šněrovačky se začínají zhotovovat na míru, tudíž se přizpůsobují tělu.

Svrchní oděvy, označené jako reformní, se vyskytují v módních žurnálech až v prvních letech nového století. V zahraničí se reformní oděv snaží propagovat výstavami, v roce 1899 v Berlíně, 1901 v Drážďanech. Roku 1907 byla uspořádána mezinárodní výstava reformní módy ve Vídni a v témže roce prosazuje reformu oblečení i Spolek pro veřejné zdravotnictví v Praze.²⁵⁹

Popis reformního oblečení poskytuje i lékařka Bayerová. *Základní hygienickou ideou přiměřeného obleku jest, aby látky byly průdušné... Pak má střih býti tělu přiměřený, šaty nemají nikde tlačiti. Za spodní šat hodí se nejlépe...*

---

²⁵⁴ D. PANÝREK, *Visity*, s. 83–84.

²⁵⁵ F. S. KODYM, *Zdravověda*, s. 153.

²⁵⁶ (Deformace těla způsobená šněrovačkou viz. obr. 12.)

²⁵⁷ Stať proti šněrovačce se nachází téměř ve všech zdravotních spisech (do své knihy ji zahrnuli např. F. S. Kodým, D. Panýrek, A. Bayerová, K. Malý...)

²⁵⁸ E. UCHALOVÁ, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997, s. 26.

²⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 28.

„kombinace“, košile a spodků, spojených v jeden šat... Tíha šatstva patří na ramena. Připněme tedy i spodky i sukni k jednoduchému volnému živůtku...²⁶⁰

Přikládá i nákres tohoto oblečení (viz. obr. 14). Musíme přiznat, že se jedná o nepřilíh pohledný úbor, nemůžeme se tedy divit, že dámy moc neoslovil.

Lékařka kritizuje nejen to, jak ženy odívají samy sebe, ale i jak oblékají své ratolesti. *Že mnohé matky považují tělo své za jen za prostředek, prováděti bezduché kejkle módy jest smutné a není pohlaví ženskému ke cti; ale že i děti, jimž svědčí jen poměry urovnané a největší pořádek, v létě od hlavy k patě bývají upjaty, v zimě v kraťoučkových punčoškách s nahými koleny zimou se musí teteliti, tj. nesvědomitě a ničím neomluvitelné. I v dětském oděvu by tedy mělo dojít k reformě. Nejpraktičtější oblek by byl ovšem, když děti čistotě jsou zvyklé, košilka a spodky v celku, zavřené kalhotky... otevírající se po straně, a přes to šatečky nebo zástěra s rukávy, dlouhá jako obyčejné sukénky se nosí a vzadu upjatá; tím by odpadlo stažení přes žaludek... U hochů se obyčejně spěchá s navléknutím kalhot; za dnešní módy nosí nejprve sukénky, které jsou ovšem příliš teplé; proto třeba i tu malé reformy. Kalhotky pro hochy jsou obyčejně kol života příliš těsné, a tu třeba velké pozornosti, vyrůstajíť hoši rychle; nutno zvoliti střih pohodlný a vzíti raději látku méně pevnou, aby příliš dlouho nositi se nemohly.*²⁶¹

Převratnější změna v oblékání nastává až za první světové války, kdy ženy konečně odkládají korzet²⁶² a zvykají si na podprsenku. Tu nejprve nosily přes spodní košilku, teprve když se zjistilo, že je to velmi nepraktické, začaly se nosit pod košilí, aby mohly lépe plnit svou funkci.²⁶³ Ve stejném období ženy také zkracují sukně a dokonce oblékají kalhoty, které jim nepřekážely v práci. Oděvní módu ovlivnilo i oblečení pro sport, které se začíná ve větší míře rozšiřovat koncem 19. století. Módním se stává praktické a pohodlné oblečení z prodyšných látek. Proměna oděvní kultury souvisela s novým společenským a životním názorem. Zdravé tělo potřebovalo dostatek prostoru pro pohyb a tudíž nemělo být omezováno a svazováno těsným oblečením. Volnost mu zaručoval pouze pohodný oděv.

²⁶⁰ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 115–116.

²⁶¹ TAMTÉŽ, s. 531.

²⁶² Konzervativnější část společnosti, především starší ženy, korzet neopouští zřejmě ani po roce 1920. (L. KYBALOVÁ, Doba turnýry a secese, Praha 2006, s. 200–201.) (Různé typy korzetů viz. obr. 13.)

²⁶³ TAMTÉŽ, s. 201.

5. Fenomén lázeňství

Nyní nás bude zajímat, jakou úlohu sehrálo lázeňství a moderní balneologie ve zvyšování úrovně osobní hygieny.

Lázeňství je významným fenoménem s velmi dlouhou tradicí. V dějinách splňovalo mnoho funkcí. V různých dobách se používání koupelí a lázní z důvodů hygienických prolínalo se zásahy vysloveně léčebnými, s procedurami sloužícími preventivně otužujícím účelům, ale i se společenskými koupelemi „pro radost“, stejně jako s mysticko–nábožensky motivovanými aplikacemi vody ke koupeli i k pití.²⁶⁴ *Původně sloužila lázeň člověku jako prostředek očišťující. O tom se lze přesvědčiti z různých nauk náboženských, kde vlastně pojem čistý a nečistý a nezbytnost očištění těla jako symbol též očisty duševní a mravní jsou podkladem učení. Posvátné vody řek, v nichž koupele očišťují od hříchu, jsou u některých vyznání dosud uctívány.*²⁶⁵

V minulosti lidé rozlišovali mnoho druhů lázní. *Lázně jsou dle látek, kterými se na tělo působí (vodní, vinní, olejové, krevní, mléčné, plynové, zemní, písečné a elektrické), po způsobu jak na tělo účinkují (říční, ve vanách, ponorné, sprchy, kapavé, parní a dušové), po částech těla, které se podrobují těmto lázním (celé, polovičnaté, sedací; lázně na nohy, na ruce, na oči atd.) a po teplotě (studené, vlažné, teplé – teplice, horké – vary).*²⁶⁶

Lázeňství se dělilo podle účelu na očistné (vanové, sprchové, potné), osvěžující (rekreační)²⁶⁷ a léčebné. Podle prostředí na otevřené (v přírodě) a kryté (v krytých budovách a staveních).²⁶⁸ Často se však jednotlivé druhy lázní prolínaly. V jedné budově existovaly např. lázně očistné společně s léčebnými. Mezi lázně

---

²⁶⁴ V. KŘÍŽEK, *Obrazy z dějin lázeňství*, Praha 2002, s. 12.

²⁶⁵ Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému III, sv. 2, Praha 1935, s. 1095.

²⁶⁶ F. L. RIEGER, *Slovník naučný VI*, Praha 1865, s. 1189.

²⁶⁷ *Jejichž účelem není očištění těla a léčba, nýbrž osvěžení tělesným pohybem v různém lázeňském prostředí – na vzduchu a slunci a ve vodě. Sem patří koupaliště a plovárny.* (Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému III, sv. 2, Praha 1935, s. 1095.)

²⁶⁸ TAMTÉŽ.

mohou být počítány i plovárny, koupaliště a bazény, tedy objekty, které stojí na pomezí hygienických, rekreačních a sportovních účelů.

Oblast lázeňství je velice rozsáhlá, proto se budeme věnovat jen určitým tématům. V popředí našeho zájmu stojí historie lázeňství a poté jeho dva specifické druhy. Prvním z nich je lázeňství léčebné, jež probíhalo ve významných lázeňských lokalitách. Dále se budeme zabývat lidovými lázněmi, které sloužily široké veřejnosti a sehrály významnou úlohu v otázce osobní hygieny.

5.1. Historie lázeňství

Lázeňství má velmi dlouhou tradici, která sahá až do starověku. Proslulé antické lázně jistě netřeba připomínat. Od 12. století ve střední Evropě postupně vznikaly veřejné lázně neboli lazebnny, které se velmi brzy staly součástí společenského života.

Lazebnny se dělily na dva základní typy – lázně koupací s mísami a vanami, sloužící k hygienické očištění a lázně potné, tj. parní, které měly účel léčebně preventivní. Jádro lázně tvořila obyčejně větší místnost k omývání. Nacházely se zde mělké kovové, mosazné nebo měděné mísy (měděnice) nebo velké dřevěné kádě a vany, do kterých se musela voda nosit ve džberech a vědrech. Koupel se tu někdy ohřívala ponořením velkých kamenů nebo kusů železa vyhřátých nad ohněm, později se již voda napouštěla potrubím s kohouty přímo z velkých měděných kádí, které plnily funkci dnešních bojlerů. Vany pro další koupel byly zakryty baldachýnem, aby voda pomaleji chladla. Také se zde nacházelo otevřené ohniště s navalenými kameny, které se tak vyhřívaly a držely teplo. V parní lázni se pravidelně polévaly vodou a vytvářela se tím oblaka páry.

Do inventáře lazebnny patřily stoličky a křesla, ve kterých se pouštělo žilou, stříhaly vlasy a holilo se. K mytí hlavy sloužily zvláštní nádoby s kohoutkem, které visely od stropu. Dále se zde nacházely kartáče sloužící k drhnutí koupajících se a metly k šlehání v koupeli. Lazebníci zde měli pomůcky sloužící k holení, sázení baněk, pouštění žilou, klystýrům, trhání zubů atd.²⁶⁹

Lázně byly otevřené pro všechny lidi bez rozdílu společenského postavení. O využívání lázní všemi stavy svědčí různá cechovní ustanovení, která přímo předpisují tovaryšům jednotlivých cechů, jak často jsou povinni navštívit lázeň.²⁷⁰

Mnozí odborníci se však domnívají, že středověké koupele nebyly ve skutečnosti zaměřeny na očištění. Nehledě na často upřímné vodoléčebné úvahy, středověké parní lázně a koupele se ve svém užití překrývaly s hostinci, nevěstinci a hráčskými doupaty. Svým návštěvníkům poskytovaly velmi speciální způsob uspokojení, byla to místa

---

²⁶⁹ V. KRÍŽEK, *Obrazy*, s. 105–106.

²⁷⁰ Podle statutu v 16. století mají tak činit jednou za dvě neděle, pražští tkalci v roce 1598 však mají tuto povinnost jen jednou za čtyři neděle. (citováno dle V. VOKÁČOVÁ, *Lavabo*, nestr.)

radovánek, rozkoše, potěšení; erotický prvek měl při koupání větší důležitost než samotné koupání. Voda jako prostředek pro fyzickou aktivitu přitahovala koupající víc než jako prostředek pro vykonání očisty. Hra, dokonce rozkoš, tu byla zastoupena více než starostlivost o stav kůže.²⁷¹

V lázních, jakožto místu koncentrace velkého počtu lidí, se šířily nákazy – mor, cholera a další choroby. Z tohoto důvodu docházelo k úřednímu uzavírání lazeben. Zámožnější měšťané si zřizovali ve svých domech pro vlastní potřebu lázně soukromé. Největší pohromou pro lazební se stala tzv. francouzská nemoc, dnes nazývaná syfilis, která po objevení Ameriky neobyčejnou rychlostí zaplavila celou Evropu.²⁷² Na úpadku lázní se podílela i třicetiletá válka.²⁷³ Život lazeben také končí s rozvojem moderní zdravotní péče; v českých zemích byly uzavírány od počátku 18. století. Jedna z posledních lazeben byla zrušena roku 1772 v Třeboni.²⁷⁴

Po uzavření lazeben se péče o tělesnou hygienu přesunula do domácího prostředí a její kvalita se podstatně zhoršila. Ve městech i na venkově zmizela možnost řádného mytí. Koupalo se nanejvýš v kravských chlěvech, kde bývalo teplo, obvykle v neckách, do kterých se v putnách nanosila voda.²⁷⁵ Jinak si poradila aristokracie, která lázně přenášela do soukromí svého obydlí. Protireformace propojila léčivé účinky se zázraky, což někdy vedlo k tomu, že lázně splynuly s poutními místy. Mentalita období podivuhodně spletla starost o zdraví, rekreaci a zábavu všeho druhu se zbožností, což právě v lázeňských místech vyniká nejzřetelněji. Kúry se tu spojovaly s odpočinkem, procházkami (vzniká pojem „promenáda“), cvičeními tělesnými, závody, lovem, rozdílnými hrami a slavnostmi, hudebními a divadelními produkcemi, návštěvou poutních kaplí, eremitáží²⁷⁶ apod. Na přelomu 17. a 18. století lze sledovat jistou posedlost lázeňstvím tohoto druhu u

---

²⁷¹ G. VIGARELLO, *Concepts*, s. 226.

²⁷² V. KRÍŽEK, *Obrazy*, s. 108.

²⁷³ Obecně války, politická nejistota a finanční otřesy se ihned odrážely poklesem návštěvnosti. (TAMTÉŽ, s. 185.)

²⁷⁴ Š. JIROUŠKOVÁ, *Koupelna*, s. 17.

²⁷⁵ V. KRÍŽEK, *Obrazy*, s. 110.

²⁷⁶ Eremitáž je poustevna, od slova eremita = poustevník. Obydlí poustevníka v lese nebo při kostele a hřbitově na samotě, později se jedná o napodobeninu sídla poustevníka, zpravidla dřevěná chýše se zvoničkou nebo kapličkou. (J. HEROUT, *Slabikář návštěvníků památek*, Pardubice 2001, s. 141.)

některých aristokratů. Hraběte Františka Antonína Šporka vedla k tomu, že založil v Kuksu ve své době nejvelkolepější lázně u nás, na místě, kde podle odborných expertiz čiré prameny nevynikaly zvláštním složením, jež by dávalo léčivé účinky.²⁷⁷

K dalšímu významnému rozvoji lázeňství dochází v druhé polovině 19. století, kdy se stává moderním lékařským oborem.

---

²⁷⁷ Dějiny hmotné kultury II, sv. 2, Praha 1997, s. 739.

5.2. Lázně léčebné, moderní balneologie²⁷⁸

Voda se k léčebným účelům užívala od nejstarších dob. Již na samém prahu lidské kultury upoutávaly některé přírodní jevy zájem člověka. Zejména zřídla teplé vody v drsném klimatu na severu položených krajín byly mimořádně atraktivní, když ani v zimě nezamrzala a z vývěrů se naopak kouřilo. Zvláštní pozornost však budily odjakživa také vývěry vod nápadných svou chutí nebo barvou, přítomností plynů, jako např. oxidu uhličitého nebo sirovodíku. Vznícený metan, který také unikal z některých pramenů, působil jako skutečně zázračné světlo. Není divu, že těmto vodám byly záhy připisovány nadpřirozené vlastnosti a božské síly.²⁷⁹

Voda byla vždy nerozlučně spjata s životem. Odedávna se tekoucí vody i prameny čisté vody těšily hluboké váženosti. U různých kultur v různých obdobích se setkáváme s uctíváním pramenů. Posvátné prameny zaujímaly významné místo např. u keltské civilizace a v řecké mytologii. Nastupující křesťanství nepotíralo jednoznačně staré pohanské obyčeje, ale snažilo se tyto zakořeněné tradice nahradit podobnými rituály, které by byly v souladu s křesťanskou věroukou. Namísto klanění božstvům se lidé začali modlit ke křesťanským svatým. Vznikala první klasická poutní místa. Putovalo se často velmi daleko nejen po Evropě, ale i do Jeruzaléma. Takovou dlouhou a namáhavou cestu nemohl uskutečnit každý. Chudší věřící upřednostňovali méně proslulá poutní místa, jaká se začala objevovat i u nás. U zrodu stál téměř vždy nějaký zázrak nebo událost, kterou lidé za zázrak považovali. Z nalezeného pramene se obvykle někdo napil nebo se v něm vykoupal a uzdravil se. Objev byl někdy spojen se zjevením nadpozemské bytosti. Pověst o zázračnosti vody se pak rozšířila a začali tam směřovat poutníci. Z vděčnosti za vyléčení nechávali u pramene berly a obvazy, rozvěšovali svaté obrázky apod. Nakonec někdo u pramene vztyčil křížek, boží muka nebo kapličku. Místo se stalo poutním a v průběhu času tu mohly vzniknout i lázně.²⁸⁰

---

²⁷⁸ Balneologie je nauka o léčbě lázeňskými metodami. (M. VOKURKA – J. HUGO, Velký lékařský slovník, s. 92.) V širším významu je to vědní obor zabývající se lázeňstvím obecně (V. KRÍŽEK, Obrazy, s. 12)

²⁷⁹ V. KRÍŽEK, Obrazy, s. 15.

²⁸⁰ D. KOVÁŘ, Lázeňství na Českobudějovicku, Jelmo 1996, s. 62.

Pozoruhodným způsobem pohlíží na vznik pověstí o léčivosti vody vlastivědný pracovník Jan Žáček. *Lidem bylo koupání zošklivováno. Ještě tak malé děti že vlezly sem tam do vody, ale u velkých byla v obnaženém těle spatřována již příhana a nemrav. Tělo kromě rukou a obličeje zůstávalo nemyto, a povrch kůže ostatního těla neseznal blahodárných účinků slunce, vody a vzduchu. A tu nebylo divu, jestliže někdo přes lidské předsudky se ve studánce vykoupal anebo aspoň důkladněji umyl, že cítil se potom svěžejší, spokojenější a zdravější. Prospěšná změna, způsobená k dobru na těle i na duchu, přisuzována pak správně účinku pramene a jeho voda prohlašována za léčivou.*²⁸¹ I na tomto svérázném přístupu je snad něco pravdy.

Vodoléčba od starověku představovala léčebnou metodu, využívající původně chladnou později i teplou vodu ve formě polevů, sprch, stříků, norných lázní a zábalů, na které často navazovala i masáž. Později se zevní aplikace vody nejednou kombinovaly i s pitím velikých dávek vody. V první polovině 19. století významně zasáhlo do vývoje hydroterapie v rakouských a německých zemích několik nelékařů, laiků a přírodních léčitelů, kteří si získali neobyčejnou proslulost.

Jednou z nejvýznamnějších osobností se stal Vincenc Priessnitz (1799–1852) působící v horské osadě Gräfenberg (dnešní Lázně Jeseník). K léčbě používal studené zábal, částečné a celkové studené koupele, sprchování silným proudem vody pod širým nebem za každého počasí, i v zimě. Tato léčba se kombinovala s procházkami v krásných lesích Jeseníků a dále s léčbou prací, jako řezáním a štípáním dřeva, v zimě pak s odklizením sněhu. U pacientů omezoval alkohol, kouření a kávu a měl zvláštní zálibu v podávání studených jídel.

V Gräfenbergu pobývala např. princezna Gabriela ze Schwarzenbergu (1825–1843) spolu se svou matkou Josefínou²⁸² roku 1837 a 1838. V dopise svému bratru Karlovi²⁸³ líčí místní „drakonický“ režim. *Ve čtyři hodiny ráno chodí do našeho pokoje Babetta²⁸⁴ a zavínuje maminku, která se pak potí 3 až 4 hodiny. Potom se*

---

²⁸¹ J. ŽÁČEK, Pověsti a paměti města Borovan, 1. část, zvláštní otisk „Jihočeského zpravodaje“ z r. 1932, České Budějovice b. r. (Citováno dle D. KOVÁŘ, Lázeňství, s. 63–64.)

²⁸² Maminka trpěla bolestmi v tváři a křečemi v žaludku a podbřišku; Gabriela se zde také podrobila ozdravné kúře.

²⁸³ Pozdější politik Karel III. Schwarzenberg.

²⁸⁴ Jejich služebná.

*namočí ihned do studené lázně, načež už zase dobře oblečená vychází na procházku. Pak snídá studené mléko a tmavý chléb s máslem. Poté chodí vždy na procházku, v půl dvanácté jde na sedací lázeň, kde musí 20 minut sedět ve studené lázni. V poledne obědváme polévku a dva chody, přičemž se musí pít vždycky hodně vody. Pak chodíme zase na procházku. V sedm se večeří totéž, co bylo se snídání. V osm jde maminka zase na sedací lázeň a pravidelně v půl desáté se jde spát.*²⁸⁵

V Německu došlo mimořádného rozšíření a popularizace učení dalšího ze slavných laických léčitelů, Sebastiana Kneippa (1821–1897), faráře z Wörishhofenu v Bavorsku. Kneippova léčebná technika byla opatrnější, odpovědnější a méně drastická než u jeho předchůdce. Kneipp odmítal náročné kúry a také postupně zkracoval trvání procedur a pololázní z několika minut až jen na několikavteřinové aplikace chladu. Dbal o pohyb na čerstvém vzduchu, propagoval tělovýchovu a chození na bosu v trávě a rose, ba dokonce i ve sněhu a brodění v mělké vodě. Tyto procedury se staly pro tzv. kneippování příslovečnými.

Názory na jeho léčbu byly různorodé jak u součastníků, tak u pozdějších generací. Lékaři dokázali ocenit jeho léčitelské úspěchy, ale také upozorňovali na některé omyly. Lékařka Bayerová uznávala, že *zapudil v lidu bázeň před vodou a ve vyšších vrstvách strach před sluncem, prostou stravou a časným vstáváním.*²⁸⁶ Někteří lékaři přesvědčovali lid o zbytečnosti navštěvování vodoléčebného ústavu. *Kdyby lidé zůstali doma, správně žili, nepili a nejedli víc nežli třeba, dbali čistoty těla koupelemi a čistoty (myslím hygieny) ducha, jak žádá toho odvěký zákon, třebas náboženství, nemusili by jezdit k panu faráři. Takové zjevy, jakým je jmenovaný vodoléčitel, vyskytují se vždy, když obecenstvo nejhloub zabředlo nehygienickým životem svým.*²⁸⁷ Svérázný názor na Kneippovu léčbu zastával lékař Vondráček. *V oblibě bylo „kneippování“, tj. chodit ráno bos ve vlhké trávě, snad v tom hrál určitou úlohu i sex, vždyť to byl jediný dovolený způsob nahoty. Kneipp byl celkem*

---

²⁸⁵ Italsky psaný dopis z 15. 6. 1837. (Citováno dle: Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou, Praha 2006, s. 185.)

²⁸⁶ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 248.

²⁸⁷ D. PANÝREK, Visity, s. 15.

*velmi rozumný pán, který viděl, jak nehygienicky jeho farníci žijí..., a snažil se svými kázáními a články pozvednout úroveň sedláků.*²⁸⁸

K opravdovému zvědečtění lázeňského léčení dochází ve druhé polovině 19. století, kdy se postupně stává odvětvím moderní medicíny. Dříve lékaři vycházeli z empirických zkušeností, pozorně naslouchali pacientovi, jeho přáním a steskům, porovnávali jeho stav před léčením a po ukončení ozdravné kúry, důkladně průběh léčby dokumentovali a vyhodnocovali. Později jejich teorie podpořila laboratorní vyšetřování a převratné chemické objevy, hlavně analytika, která pomohla prohloubit znalosti o složení podávaných minerálních vod. Cesta k zvědečtění balneologie nebyla zcela jednoduchá a trvalo poměrně dlouho, než se stala srovnatelnou s ostatními lékařskými odvětvími.

Naše lázeňství získalo v minulosti zcela mimořádný věhlas i vážnost v evropském povědomí a konečně i místo ve světových dějinách lékařství a balneologie. Nebylo tedy náhodou, že se právě v Praze dostala jak balneologie, tak o něco později i vodoléčba, na úroveň vědního oboru, který se tu poprvé přednášel na evropské univerzitě.²⁸⁹ Na pražské univerzitě začal poprvé balneologii přednášet v roce 1841 Josef Löschner. O něco málo později byli jmenováni docenti pro hydroterapii Johann Špott (roku 1848) a Antonín Šlechta (1849).²⁹⁰

Před zvědečtěním lázeňství se věřilo, že všechny lázně léčí veškeré choroby. Jednotlivá lázeňská letoviska udávala v rámci konkurenčního boje neobyčejně široké indikace, aby přilákala co největší počty nemocných s nejrozmanitějšími chorobami. Návštěvníci věřili v účinnost léčebných kúr, ale nedělali si příliš velké iluze. Dobrým znamením bylo např. i to, že léčba neškodí a nezhoršuje zdravotní stav. Josef Jungmann (1773–1847) líčí v dopise svůj pobyt v lázních Libverda roku 1843 následovně: *Dnes w neděli počal jsem pítí řádně kyselku a bude-li mi prospíwati, neb aspoň neškoditi, prodloužím počaté šťastné léčení, matinka dnes ještě odpočíwala po cestě, a zítra, dá Bůh, počne pítí železitou wodu a užíwati lázně.*²⁹¹

---

²⁸⁸ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 108.

²⁸⁹ S. BURACHOVIČ – S. WIESER, Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Praha 2001, s. 16.

²⁹⁰ V. KRÍŽEK, Obrazy, s. 246.

²⁹¹ M. STRETTIOVÁ, O starých časech, s. 28.

Pobyty v lázních – stejně jako dnes – působily mimo jiné tím, že vymanily člověka z jeho běžného prostředí, umožnily mu vydatněji odpočívat, přinesly mu společenské rozptýlení. Na psychiku nemocného působila kladně (ať už skutečně nebo domněle) i důvěra v lázeňské lékaře. Ke kúře patřila zpravidla dieta, jejímž základem býval tradicí podepřený názor, že s tím či oním jídlem se tamní léčivá voda „nesnáší“.²⁹²

Nepřehlédnutelný účinek měly rovněž klimatické vlivy, jakost ovzduší, vlhkost a teplota vzduchu, sluneční záření. Lázeňští hosté se dostali do nového esteticky působivého prostředí. Kromě přírodních krás mohli obdivovat i svébytnou architekturu a parkové úpravy, jež byly inspirovány šlechtickými zámeckými zahradami a parky. Lázeňská místa měla a mají specifický stavební ráz, jehož typickým a klasickým prvkem je již od starověku objekt kolonády či altánku nad pramenem. Některé české a moravské lázně se vyznačují mimořádnou architekturou, poznamenanou tvůrčím géníem výrazných stavitelských osobností.²⁹³

Nejnavštěvovanějšími byly západočeské lázně, jako Karlovy Vary, Mariánské a Františkovy Lázně. Do posledně jmenovaných jezdila např. Renáta Fügnerová se svou maminkou. Tatínek Jindřich Fügner napsal roku 1860 své malé dceři roztomilý dopis. *Tak ty také piješ ze solného pramene? Saperlot, tak malá a umí již pít léčivou vodu. Stálo to dnes v novinách a všichni lidé se mne táží, je-li to pravda. Ano, já to vždycky říkám, v jídle a pití bude z naší Renáty velká umělkyně. Buď hodná, nezlob svou nemocnou maminku,*²⁹⁴ *dej pozor, aby si tam nezačala nějakou milostnou pletku, a myslí tak často na mne, jako já na Tebe.*²⁹⁵

Postupně se sílícím nacionalismem se lázně dělily podle národnostního složení klientely. Němci nejčastěji vyhledávali západočeské lázně, Češi si tedy k nim hledali protiváhu. *Češi si chtěli vybudovat své lázně, proto byly fedrovány Luhačovice a později Poděbrady.*²⁹⁶ Obě národnosti mezi sebou soupeřily i v rámci

---

²⁹² LENDEROVÁ – M. MACKOVÁ – Z. BEZECNÝ – T. JIRÁNEK, Dějiny, s. 90.

²⁹³ Dušan Jurkovič – Luhačovice, Ferdinand Fellner a Hermann Helmer – Karlovy Vary, Josef Schaffer – Mariánské Lázně, Josef Gočár – Bohdaneč, Gustav Wiedermann – Františkovy Lázně. (S. BURACHOVIČ – S. WIESNER, Encyklopedie, s. 10.)

²⁹⁴ Paní Fügnerová se zde léčila z „ženské choroby“.

²⁹⁵ R. TYRŠOVÁ, Jindřich, s. 73–74.

²⁹⁶ TAMTÉŽ, s. 104.

jen zdánlivě netendenčních lázeňských almanachů a v jejich textech navzájem zcela degradovaly lázně a lázeňské služby svých konkurentů. Tím byly některé údaje v mnohých balneologických lexikonech hrubě zkreslovány.²⁹⁷

V lázeňských letoviscích se dlouho scházela jen exkluzivní klientela, která si to mohla dovolit. Návštěva významných lázeňských míst byla svým způsobem prestižní a módní záležitostí, proto sem nejezdili pouze nemocní lidé. Řadu osob přiváděly společenské a obchodní povinnosti. Rodiny s neprovdanými dcerami sem vyjížděly jako na burzu ženichů. Lázně se postupně začaly otevírat i méně majetnějším lidem. Již na počátku 19. století se zakládaly charitativní lázeňské špitály či nemocnice pro nemajetné. Bývalo jich vždy v jednom místě dokonce více, neboť byly oddělené pro nemajetné katolíky, protestanty, Židy, řemeslníky i služebnictvo. Lázeňské nemocnice byly většinou udržovány z dobročinných sbírek a z výnosů koncertů, plesů, akademií a případně i z lázeňské taxi. Aby se nemajetní odlišovali od řádných hostů, museli nosit potupné pláště s čísly, v Karlových Varech ještě v roce 1830. Později dostávali od vrchnostenského inspektora lázní příplatek na bydlení a procedury pak zdarma. Až ve 20. století začaly projevovat nemocenské pojišťovny zájem i o lázeňskou léčbu. Omezenému počtu nemocných poskytovaly některé zámožnější pojišťovny příspěvek na léčbu. Později se prohlubovala i snaha kontrolovat toto léčení pojištěnců a aspoň trochu jim bránit v nezávazném životě, k němuž lázeňské léčení lehce svádělo. Proto také pojišťovny začaly ve 20. století zřizovat lázeňská sanatoria, která zaručovala dobře kontrolovanou komplexní lázeňskou léčbu. A ta již byla předobrazem našeho lázeňství, jak jej známe ze současnosti.²⁹⁸

Návštěvnost lázní vrcholila před první světovou válkou. Poté se z poloopuštěných lázeňských domů stávaly vojenské lazarety, určené k doléčování a rehabilitaci po zraněních. I když se postupně lázeňství obnovovalo, nikdy už nedosáhlo předválečného stavu. Jeho vývoj nepříznivě ovlivnila hospodářská krize 30. let, druhá světová válka a éra socialismu také jejich rozkvětu příliš nepřála. Z původních 250 lázní, které se nacházely na našem území ještě v první polovině 20. století, je dnes v provozu jen pětina, tedy kolem padesáti lázní.²⁹⁹

---

²⁹⁷ S. BURACHOVIČ – S. WIESER, Encyklopedie, s. 11.

²⁹⁸ V. KRÍŽEK, Obrazy, s. 186–187.

²⁹⁹ S. BURACHOVIČ – S. WIESNER, Encyklopedie, s. 6.

5.3. Lázně lidové

Lidové lázně vznikají od poloviny 19. století. Postupně se stávají součástí sociálních programů, které mají pomoci řešit nepříznivé životní podmínky spodních vrstev populace. Odborníci i veřejnost si začínají uvědomovat, že celkový zdravotní stav obyvatel je možné zlepšit jen tehdy, pokud se hygienická opatření budou týkat všech složek společnosti, tedy i těch nejchudších. Lidové lázně měly nahradit absenci domácí koupelny a umožnit pravidelné mytí všem lidem bez rozdílu sociálního postavení. Tělesná očista snižovala nebezpečí vzniku a šíření různých chorob a epidemií.

V čele rozvoje lidového lázeňství stála Anglie. Zákon o veřejných lázních a prádelnách z 1846 měl za následek, že po prvních lázních v Liverpoolu se začaly stavět lázně ve všech velkých městech. Ve Francii byla vyřešena lázeňská otázka zákonem z roku 1850, následovala Belgie, poté Rakousko, Německo, Švýcarsko a Itálie.

První veřejné lázně se však ve snaze přiblížit se svou monumentální architekturou a přepychem v exteriéru i interiéru antickým vzorům, ve skutečnosti neodpovídaly svému veřejnému poslání, neboť nejpotřebnější vrstvy obyvatel si nemohly jejich návštěvu dovolit. *Teprve výstava veřejného zdraví v Berlíně³⁰⁰ ukázala možnost a povinnost stavěti levné veřejné lázně, zásluhou prof. Dr. O. Lassara,³⁰¹ zakladatele celého hnutí. Na výstavě byl předveden a prakticky vyzkoušen první typ veřejných lázní pro dělnické vrstvy, jehož úspěch ve formě sprchových lázní byl úplný. Na tomto podkladě zřizovány pak sprchové lázně v továrnách, školách a kasárnách. Rozvojem techniky zdokonalila se podstatně veškerá lázeňská zařízení. Správy měst si uvědomily, že vzrůst obyvatelstva volá nejen po úměrném rozmnožování nemocnic, ale též po úměrném počtu lázní.³⁰²*

Od poloviny 19. století odborníci podporují výstavbu lidových lázní i v českých zemích. F. S. Kodým zdůrazňuje potřebu lázní v každém městě či větší vesnici. K tomu by stačila *malá světnička a jedna neb dvě plechové vany do ní,*

---

³⁰⁰ Pravděpodobně roku 1883.

³⁰¹ Oskar Lassar (1849–1907), německý lékař.

³⁰² A. HOFBAUER – V. KOLÁTOR, Lázně, s. 6–7.

*přepažené prkennou stěnou; k tomu kotel na ohřívání vody s troubou do vany a kád' na studenou vodu též s trubkou a kohoutkem – to by bylo vše.*³⁰³ Již u Kodyma se objevuje myšlenka lacinějších lázní pro chudé, na jejichž provoz by mohla přispívat obec.

O zlepšení hygienických podmínek usiloval i Jan Evangelista Purkyně (1860–1910), vnuk a jmenovec slavného fyziologa a syn neméně slavného malíře Karla Purkyně. Snažil se pomoci především nemajetným vrstvám obyvatelstva, žijících v pavlačových nájemních domech bez koupelen s nedostatečným hygienickým zázemím. Apeloval na zřizování lidových lázní v místech, kudy proudí davy továrních dělníků: *Lid dělný bydlí a pracuje z valné části v obcích předměstských, které z mízy pražské sílily a mohutněly proto jen, aby aspoň v otázkách hygieny veřejné všechny obce okolní ku Praze se připojily a ku konání povinnosti své se přihlásily.*³⁰⁴ Lázně měly být zakládány také ve školách, průmyslových podnicích a vojenských institucích.

Veřejné lázně nesloužily pouze nejchudším lidem. Jejich obliba rostla především u vzdělanější části populace. Používání lázní bylo individuální záležitostí, někdo je měl v oblibě, někdo ne. Na návštěvy lázní vzpomíná lékař Vondráček. *Domy byly bez koupelen. Chodilo se do veřejných lázní. Zvláštní oblibě se těšily parní lázně. Můj otec, moje babička a později i přítel Holub velmi rádi chodili „do páry“. Já jsem tam nikdy nebyl. Nyní je v módě ještě drastičtější sauna.*³⁰⁵

Lidové lázně, které tvořily součást sociálního programu, byly nevýdělečným podnikem, jejich počet se tedy zvyšoval jen velmi pomalu. Situace se mírně zlepšila na přelomu století. K dosud existujícím pražským vanovým lázním přibýly např. roku 1904 lidové lázně Františka Velicha v Holešovicích.³⁰⁶

Kolem přelomu století se začínají objevovat tzv. halové lázně.³⁰⁷ Vedoucí postavení v realizování halových městských lázní sehrály vyspělé průmyslové oblasti severních Čech a Moravy s německým obyvatelstvem. Za nejhonosnější

---

³⁰³ F. S. KODYM, Zdravověda, s. 142.

³⁰⁴ Citace z přednášky „O lázních pro lid“ (Citováno dle: V. VALCHÁŘOVÁ, Homo Technicus, homo hygienicus. Sanitární technika v Praze kolem roku 1900, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 2, s. 22–23.)

³⁰⁵ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 102.

³⁰⁶ (Nákres lázní od F. Velicha viz. obr. 17.)

³⁰⁷ Lázně s halou, v níž je umístěn bazén.

stavbu tohoto typu lze považovat cihlové městské lázně s bohatou výzdobou exteriérů v Liberci z roku 1902 podle projektu vídeňského architekta Petra Paula Branga. Od téhož autora jsou již střízlivější městské lázně v Ústí nad Labem z let 1905–1908. Dalšími významnými stavbami tohoto typu jsou např. secesní lázně v Jablonci nad Nisou z roku 1908 nebo děčínské lázně z roku 1906.³⁰⁸ Společným prvkem těchto objektů je, že jde o samostatné budovy, komplexy stojící mimo hlavní městskou zástavbu, jejichž součástí byly kromě bazénu vždy i vanové, parní, potní i rašelinné lázně.

Po roce 1900 vznikají i jiné typy budov, menšího měřítka nebo v podobě činžovních domů, umístěné většinou v městské zástavbě. K těmto typům lze ukázkově zařadit Centrální lázně v Moravské Ostravě z roku 1901 nebo městské lázně na Žižkově z roku 1903, které byly svého času nejmodernějšími a největšími lázněmi v Praze a okolí. Přízemní budovy zaujímal bazén pro 60 osob a parní lázeň II. třídy s čekárnou, svlékárnou, sprchami a místností pro masáž. První patro bylo vyhrazeno movitějším zákazníkům – našli tu parní lázně I. třídy, salonek s dvěma menšími bazény a místnost s inhalací. Ve druhém se nacházely vanové lázně se sedmnácti vanami. Provoz začínal v létě už v šest hodin (v zimě v sedm) a končil večer v osm. Dámy měly vyhrazeny úterky a čtvrtky. Zájem o čistotu byl značný, např. v roce 1909 navštívilo lázně takřka 120 tisíc lidí.³⁰⁹

Lázní však nikdy nebyl dostatečný počet. Ještě ve 20. letech 20. století se ozývají hlasy za zbudování dalších prostor určených očištění. Zasazuje se o ně např. Gustav Kabrhel. *Důležitým krokem, aby zvyk a potřeba pravidelného koupání mezi všemi vrstvami obyvatelstva došly obecného rozšíření a ocenění, jest zřízení levných lázní lidových. Mají-li však takové sprchové lázně státi se opravdu lidovými, nesmí to býti podniky výdělkové. Musí býti úlohou obcí, fondů dobročinných, aby přiměřeným způsobem podporovaly aneb po případě zřízení a provozování takových lázní samy do rukou vzaly tak, aby poplatek za vykoupání co možná nízce mohl býti stanoven.*³¹⁰ Preferuje lázně sprchové před bazénovými a vanovými. A to

---

³⁰⁸ M. SVOBODOVÁ, Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století, Stavba 10, č. 2, 2004, s. 35.

³⁰⁹ Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III, Praha 2003, s. 266.

³¹⁰ G. KABRHEL, Zdravověda, s. 124.

z pochopitelných důvodů – jsou lacinější, mají menší nároky na provoz, spotřebu vody i tepelné energie a sprchování zabere nejméně času. S jejich podrobným popisem se můžeme seznámit v jeho spisu.³¹¹

Představu o celkovém počtu lázní, ale také plováren a koupališť, si můžeme vytvořit pomocí statistiky z 30. let 20. století. Průzkum zadala Lázeňská komise Poradního sboru pro tělesnou výchovu ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Výsledek nebyl příliš příznivý. V Čechách připadalo na 510 obcí 149 krytých lázní, na Moravě se nacházelo 58 krytých lázní v 200 obcích.³¹²

---

³¹¹ TAMTÉŽ, s. 125–130.

³¹² A. HOFBAUER – V. KOLÁTOR, Lázně, s. 194. (Tabulka viz. obr. 18.)

5.4. Vliv lázeňství na zvyšování úrovně osobní hygieny

Lázeňství sehrálo v dějinách hygieny významnou úlohu. Ať už lázně plnily v jednotlivých epochách funkci léčebnou, rekreační, společenskou, preventivně otužující či rituálně náboženskou, vždy byly úzce spjaty s hygienou, i když třeba nestála na prvním místě. Mnohdy byly lázně jediným místem, kde se lidé mohli umýt. Tak tomu bylo i v 19. století. Významnou měrou přispěla moderní balneologie, která se zasloužila o zvědečtění lázeňství, které nyní bylo úspěšnější a dosahovalo jistějších výsledků. Lázeňským lékařům se podařilo rozptýlit poslední obavy ze škodlivosti vody a naopak přesvědčili návštěvníky o jejích blahodárných a léčebných účincích na lidský organismus. Lidé si mohli po úspěšně vykonané ozdravné kúře uvědomit příznivé účinky vody a v braní koupelí pokračovat i po návratu domů.

Nezastupitelnou úlohu zastávaly od poloviny 19. století lidové lázně určené široké veřejnosti. Měly nahrazovat chybějící domácí koupelnu a nabízely tak možnost koupele a mytí těla i nejchudším lidem. Protože však byly součástí sociálního programu, tedy nevýdělečné, jejich počet se zvyšoval velmi zvolna. Situace s množstvím lázní se zlepšuje až kolem přelomu století.

6. Tělesná výchova a sport

Dalším cílem práce bylo zjistit, jakou úlohu sehrála vznikající tělovýchova a sport v rozšiřování úrovně osobní hygieny.

Podmínky k rozvoji sportu a tělovýchovy se vytvořily teprve ve 2. polovině 19. století. Přispělo k tomu několik faktorů. Rozhodující vliv měla především moderní zdravověda, která v tělesném pohybu viděla prostředek k posílení zdraví a fyzické i duševní kondice. Velkou úlohu sehrál i obecný hospodářský rozvoj, vytvářející více finančních prostředků i více volného času a v neposlední řadě také demokratizace společnosti a vzestup ženské emancipace. Důležitou roli sehrálo zdokonalení komunikací a intenzivní kontakty se zeměmi, kde měl sport dlouhou tradici, jako byla Anglie, Spojené státy americké a severské země.³¹³

Péče o tělo znamenala proměnu mentality lidí. Zdraví se stalo jednou z nejdůležitějších hodnot. Člověk se přestává upínat k osudu a slábne jeho víra, že např. nemoc či smrt je boží trest. Přebírá odpovědnost za své zdraví a jeden ze způsobů jeho zachování spočívá v pravidelném tělesném pohybu, který se stává společenskou normou především pro měšťanskou vrstvu. Tělo začalo být vnímáno jako systém sil, které se spojují v motoru pohánějícím životní funkce člověka. Ochablé a zvadlé držení těla svědčící o nečinnosti se stalo společensky neúnosné. Bylo v příkrém rozporu s novým estetickým imperativem dynamického jedince, jehož cvičením zocelené tělo předpokládalo vynikající zdravotní stav.³¹⁴

Atributem pravé mužnosti byla široká ramena a útlý pas, kterým se měla pyšnit i dáma. Nyní se toho již nemělo dosahovat pomocí nezdravého korzetu, ale tělocvikem a pohybem vůbec.

Na potřebu tělesného pohybu upozorňují lékaři již od poloviny 19. století. Často si ztěžují na okolnost, že u mládeže se pěstí pouze duch, nikoliv tělo. *Při vychovávání mládeže a ve školách je cvičení těla tak podstatné i potřebné jako*

---

³¹³ K. HLAVÁČKOVÁ – E. UCHALOVÁ, Sport a móda. Obecní dům a Uměleckoprůmyslové museum v Praze 30. 6.–12. 9. 2004, Praha 2004, s. 3.

³¹⁴ F. BLÁHA, Úloha „Tělocvičného spolku paní a dívek pražských“ v emancipačním hnutí českých žen před první světovou válkou, in: J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC (edd.), Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších středoevropských zemích, Praha 2003, s. 10.

*cvičení ducha. Cvičiti jen ducha a zanedbávati tělo, je toliko jako ploditi duchovní mrzáky, jako stavěti velkou hlavu na slabé hnáty. Cvičení tělesná měla by se dít ve všech školách, malých i velkých, po všech vesnicích i po městech.*³¹⁵ Cvičení podporuje i lékařka Bayerová. *Víme, že naše tělo není pro úplný klid sestrojeno... Celým naším životem táhne se jako nit – cvik.*³¹⁶

V českém prostředí se sportovalo odedávna. Mnohé fyzické aktivity vycházely z užitné funkce. Např. lov se stal sportem v momentě, kdy přestal sloužit výlučně obživě. S ním souvisela střelba a jízda na koni, která byla navíc po staletí nejefektivnějším způsobem dopravy. Plavání bylo původně záležitostí vojenskou, stejně jako šerm. Snad jen hry s míčem měly od počátku rekreační charakter. Zatímco některé sporty, jako např. jezdeckví a lov, v historii provozovali převážně šlechtici, jiné, jako koupání či bruslení, se všeobecně rozšířily do společnosti městské i venkovské.³¹⁷

Tělovýchova se začala pěstovat organizovaně, a to nejprve v soukromých tělocvičných ústavech.³¹⁸ Nejdůležitější organizací se stal Sokol, založený v roce 1862.³¹⁹ Na jeho založení měli největší podíl Miroslav Tyrš (1832–1884) a Jindřich Fügner (1822–1865). Za cíl si kladli vychovávat „zdatné, na duchu i na těle zdravé mladé pokolení, hotové působiti pro věc národní“. Národní zřetel je v souvislosti s cvičením často zdůrazňován. Spolek nebyl uzavřen ani ženám. Muselo však dojít k překonání různých předsudků. Příslušnicím něžného pohlaví byla přisuzována slabší tělesná konstituce, neuzpůsobená pro náročnější pohyb a cvičení. Ženám doporučovali jen procházky nebo turistiku. Cvičení na nástrojích jim bylo zakázáno.

Dívky mohly být členkami Sokola jen do věku patnácti let. Pak se nepříslušelo, aby byly pod dohledem muže – cvičitele. Bylo tedy nezbytné, aby muži

---

³¹⁵ F. S. KODYM, Zdravověda, s. 171.

³¹⁶ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 130.

³¹⁷ K. HLAVÁČKOVÁ – E. UHALOVÁ, Sport, s. 8.

³¹⁸ K nejznámějším patřil Schmidtův a Malypetrův tělocvičný ústav. Vycházely z metod Fridricha Ludwiga Jahna, který své poznatky shrnul v díle Pojednání o gymnastice (Deutsche Turnkunst. Zur Einrichtung der Turnplätze, 1816). (F. BLÁHA, Úloha, s. 11.)

³¹⁹ Dříve nebylo oficiální sdružování lidí možné, uvolnění přišlo s obnovením ústavnosti po roce 1860. Vznikají spolky jako Hlahol, Svatobor, Umělecká beseda... Posilují národní sebevědomí, jsou symbolem sociability.

přijali do svých řad ženu. Novou cvičitelkou se stala Klemeňa Hanušová (1845–1918).³²⁰ Hanušová se snažila vyvracet předsudky spojené s ženskou tělovýchovou, které spočívaly např. v tom, že cvičení zbaví ženu půvabů a stane se mužatkou. Za příklad přirozeného růstu těla, vystaveného soustavné zátěži, si vzala autorka fyziognomii venkovských dívek: ... *že však ženské tělo namáhání schopno jest, ba při něm teprv v náležitém zdraví prospívá, dokazují zajisté venkovská děvčata naše, která ostatně při vsí práci své, jež daleko více nežli všecken tělocvik dívčí síly napíná, přec nikdy hranatý a svalovitý útvar mužský neukazují. O ženskost útvarů vůbec již příroda se postará.*³²¹

Dívčí tělovýchova je kapitolou sama pro sebe. Zatímco chlapcům byl umožněn a tolerován pohyb a hrátky na čerstvém vzduchu, pro dívky to nebylo dlouho myslitelné. Volný čas trávily v uzavřených bytech či domech, shrbené nad ručními pracemi či nad klavírem. Později se však začínají objevovat hlasy, aby i jim byla umožněna volnost a pohyb. Na důležitost zdraví a s tím související tělesný pohyb upozorňuje Honorata Zapová. *Blažený člověk, kterého zdravá duše v zdravém těle bydlí, – pamatuj dobře přísloví to, sestro drahá! Duše naše jest ve velmi úzkém spojení s tělem; spokojenost jedné působí na druhé, stav fysický má největší vplyv na stav morální... Není tedy nic dražšího nad zdraví; jedinou ctnost' ceň výše zdraví svého: přičiň se tedy jak můžeš, abys netratila drahého pokladu toho... Přivykej nepohodlí; kdo si příliš hoví, ten neumí a nemůže ničeho snést, a často i malý větérek uškodí mu. Nevyhýbej se prostější práci, ta nás velmi sílí; chraň se přílišného tepla v svém oděvu, bytu a lůžku; neboj se deštivého povětrí, zimy... Chraň se hnusné lenivosti, nečinnosti, pracuj, chod', běhej jak mnoho můžeš!*³²²

Dívky by měly mít stejné právo na pohyb jako chlapci. *Dívky si mají vesele a čile spíše hrát v kruhu chlapeckém, síly své tužiti, než se poddávati každému nárazu*

---

³²⁰ Učitelka tělocviku a odborná spisovatelka, vedla „Tělocvičný spolek paní a dívek v Praze“, zaváděla ortopedická cvičení pro dívky, cvičení malých dívek a hry na volném vzduchu (Masarykův slovník naučný III, Praha 1927, s. 66.) Je autorkou spisu *Dívčí tělocvik*, zde doporučuje různé cviky, klade důraz na rytmiku, cvičení na říkanky, písně, básně. (K. HANUŠOVÁ, *Dívčí tělocvik. Výklad, methodika a příklady cvičení prostných pro ústavy učitelké, školy a ústavy tělocvičné*, Praha 1877.)

³²¹ Sokol 1, 1871, č. 5, s. 39, (citováno dle F. Bláha, Úvod, s. 20.)

³²² H. ZAPOVÁ, *Nezabudky*, s. 9–12.

*slabosti a doma polehovati. Takovými ženami, jejichž těla nebyla otužována, začíná dekadence národního kmene.*³²³

Tělesný pohyb se stal součástí moderní výchovy. *Naše doba žádá si moderních dívek. Aby z nich mohly být moderní ženy, spůsobilé pro moderní manželství a povolání moderní matky.* Moderní výchova spočívá v péči o *pravidelný, zdravotní, tělesný vývin.*³²⁴ Společnost by měla vychovávat zdravé a silné jedince, aby docházelo k posilování národu. Zároveň si však autorka článku povzdechla nad současnou situací, kdy jsou dívky slabé, neduživé a nevyvinuté.

Ve druhé polovině 19. a na počátku století 20. představovala tělovýchova nejen významnou součást počínajících snah ženské emancipace, ale také emancipace národní. Vedle tělesné výchovy můžeme především na začínajícím ženském sportu dobře sledovat názory veřejnosti na úlohu ženy ve společnosti, protože sport díky své prudce stoupající popularitě výrazně pronikal do povědomí širších vrstev hlavně městského obyvatelstva.³²⁵

---

³²³ Lada 1902, č. 2, s. 40.

³²⁴ TAMTÉŽ, č. 1, s. 4.

³²⁵ F. BLÁHA, Úloha, nestr.

6.1. Plavání a koupání, plovárny

Jedním z druhů tělesného pohybu, který přispěl k hygieně, bylo bezpochyby plavání a koupání. Obojí se neobešlo bez poučování lékařů, kteří radili, jak se správně koupat, aby nedošlo k újmě na zdraví. ... *Že ostatně mládeži, když se chce chodit koupat, zabraňovati se nemá, samo sebou se rozumí. Ať se koupá kdy chce a pokud chce – třeba kromě léta – jen když je to na místě bezpečném. V tekuté vodě je koupání zdravější nežli v stojaté.*³²⁶ *Koupel říční za jistých podmínek jest velice prospěšná a to: nekoupeme-li se hned po jídle; jsouce příliš ochlazení nebo uřícení; zůstaneme-li ve vodě chladnější... jen několik vteřin, a postarám-li se po koupeli o dobré a úplné zahřátí.*³²⁷

Plavání bylo doporučováno kvůli blahodárným účinkům. *Plování je výtečným cvikem nejen svalů, ale i odvahy, sílic sebevědomí a zajišťujíc nám i ochranu v nebezpečí.*³²⁸ *Lépe jest stůj co stůj naučiti se plovati. Matky by tu dokonce měly k tomu hleděti, aby hoši i děvčata dobře se naučili plovati.*³²⁹ Tak se má stát především z toho důvodu, aby se zabránilo jejich utonutí.

Se svými (neslavnými) plaveckými začátky nás seznamuje lékař Vondráček. *My jsme chodili na žofínskou plovárnu. Otec se hrozně rád slunil a koupal. Byl to dobrý plavec a chtěl, abych se naučil plavat. Když mi bylo 10 let, začal jsem se na žofínské plovárně učit. Věděl jsem, že plavu v kalné omáčce plné tyfových bacilů, jak se tehdy říkalo, a proto jsem se úzkostlivě vyhýbal tomu, aby se mi voda nedostala do úst. Plavčík... mě jednou potopil, abych se „osmělil“. V dalších lekcích se veškerá moje pozornost upínala k tomu, aby mě zase nepotopil, nevěřil jsem mu. Později, na venkově, jsem se učil plavat na šňůře, ale marně. Teprve ve věku již velmi dospělém jsem se v jevanském rybníce s pomocí korků naučil samostatně plavat, ale to mi již dech nevystačil na mnoho temp.*³³⁰

---

³²⁶ F. S. KODYM, Zdravověda, s. 150.

³²⁷ A. BAYEROVÁ, Žena, s. 235.

³²⁸ TAMTÉŽ, s. 135.

³²⁹ TAMTÉŽ, s. 390.

³³⁰ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 104.

Zdravého těla se mělo dosáhnout i častým otužováním, jak vzpomíná Marie Strettiová na rodinného přítele. *Kázal velké otužování, sám chodil od časného jara do podzimu denně na plovárnu za každého počasí. V zimě stával velký džber s vodou na pavlači, ve kterém se večer koupal. To byla poslední práce Mlle Pepi³³¹: pomoci vtáhnouti večer džber do kuchyně... Často jsme vesele pomáhali a s velkým zájmem zkoušeli, jak je voda ledově studená.*³³²

Rozšiřující se obliba plavání a koupání potřebovala i nový prostor, tedy říční lázně s plovárnami, koupaliště, později bazény, jak kryté tak i ve volné přírodě. První plovárny byly stavěny pro potřebu armády, která je využívala k výcviku branců v plavání.³³³ Měšťanské plovárny vznikají ve velkém množství po roce 1848. V Praze byla první občanská lidová plovárna založena roku 1840, nacházela se nedaleko vojenské. Dále vznikají plovárny např. při ostrově Štvanice, na Smíchově a na Žofíně.³³⁴ Na pražské plovárny vzpomíná lékař Vondráček. *V Praze bylo několik plováren, postavených na Vltavě na vorech. Měly bazén pro neplavce, pro plavce a kromě toho se plavalo v řece. Plovárna se stavěla v dubnu a bourala v říjnu. Zvláštní druh koupaliště byl na Štřeleckém ostrově. Tvořily je kabiny a u každé byl malý bazének, odnikud tam nebylo vidět. Chodili tam lidé, kteří z nějakého důvodu nechtěli ukazovat své tělo, jiní proto, že se báli, že by se utopili, a sexuální partneři. Myslím, že po první světové válce toto koupaliště již neexistovalo.*³³⁵

Plovárny a lázně na evropských řekách byly většinou tvořeny dřevěnými konstrukcemi na pramicích, vorech, sudech či pontonech, spojenými s břehem lávkou nebo mostem – proto se nazývaly „plovoucí“. Vnější část dřevěného ochozu položeného

---

³³¹ Jejich služebná.

³³² M. STRETTIOVÁ (1876 – 1953), O starých časech, s. 88.

³³³ První plavecká škola, proslavená pod názvem Deglignyho Královská plavecká škola, byla založena v roce 1786 na Sieně. V roce 1812 vznikla Kaiserliche und Königliche Militarschwimmschule ve Vídni a 1817 Berliner Militär – Swimmanstalt. Pravděpodobně první plovárna ve střední Evropě vznikla v roce 1808 nebo 1809 v Praze na Vltavě u malostranského břehu pod Letnou (M. SVOBODOVÁ, Lázně, s. 34.)

³³⁴ Žofínská plovárna byla velmi oblíbená, navštěvoval ji již zmíněný lékař Vondráček, ale také např. Marie Strettiová se svou tetou.

³³⁵ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 104.

na vodě byla někdy zastavěna jednoduchými kabinami k převlékání, jindy se tyto převlékárny objevily na břehu jako samostatné budovy.³³⁶

Podobný charakter jako plovoucí plovárny, měly i plovárny umělé – dřevěné konstrukce s ochozem a kabinkami obepínaly nejprve zděný, později železobetonový uměle vyhloubený bazén, napájený vodou z vedlejší řeky. Tato první umělá koupaliště na volném vzduchu byla opět určena pro armádu, využívána však mohla být i veřejností. Za jedno z prvních umělých koupališť je považována Militärschwimmschule v Badenu z roku 1839. Na starší typy přirozeně navazovaly novější, jako např. umělé přírodní koupaliště z let 1902–1903 v Luhačovicích, součást lázeňského komplexu Dušana Jurkoviče, a řada dalších.³³⁷

*Kult vody se šířil již v prvním desetiletí tohoto [myšleno 20.] století, ale hlavně po první světové válce, všude se zřizovaly nádherné bazény, otevřené i kryté.*³³⁸ Propagace hygieny v nejrůznějších podobách vstupuje do své vrcholné, téměř nábožensky exaltované fáze, počátkem 30. let. Sport, hygiena a stát se stávají heslem doby budující nový řád. Za tímto účelem jsou organizovány mezinárodní odborné výstavy, sjezdy, sportovní události a vydávány knihy typu Sport und Staat. Nejvýznamnější evropskou akcí se stal Sjezd německé společnosti pro lidové lázně v Drážďanech při příležitosti Mezinárodní výstavy hygieny roku 1930, kde byl počáteční program – osobní hygiena a tělesná cvičení – rozšířen o hygienu v širším slova smyslu. Výstavy se zúčastnilo 24 států a objevila se zde témata jako „hygiena těla, hygiena duše“ a konstatování, že lidské zdraví je nejlepší a největší kapitál, pracovní síla, prostředek a produkce. Reakcí na tuto výstavu se v Československu stala Výstava tělesné výchovy a sportu v Pardubicích v roce 1931.³³⁹

Moderní lázně a bazény stavějí někteří podnikatelé i větší města. Příkladem jsou městské lázně v Brně–Zábřovicích (viz. obr. 15) nebo bazén s mořským vlnobitím v Hradci Králové (viz. obr. 16). Mimořádným komplexem se staly barrandovské terasy v Praze otevřené v roce 1929.³⁴⁰

---

³³⁶ M. SVOBODOVÁ, Lázně, s. 34.

³³⁷ TAMTÉŽ.

³³⁸ V. VONDRÁČEK, Lékař, s. 104.

³³⁹ M. SVOBODOVÁ, Lázně, s. 38.

³⁴⁰ K. HLAVÁČKOVÁ – E. UCHALOVÁ, Sport, s. 8.

Otázkou zůstává, zda prvotní účel plavání a koupání je hygienický, nebo spíše rekreační; zda se lidé chodili do řek, koupališť, plováren a bazénů mýt, nebo sportovat. Pravda zůstává asi někdy uprostřed. Někdo se chodil koupat, aby očistit a otužil své tělo, někdo si šel zaplavat především z důvodu rekreačního, kvůli radosti z pohybu. Často se spojovalo příjemné s užitečným. První vyhřívaná plovárna v Paříži (1885) byla postavena z toho důvodu, aby podporovala čistotu a poskytovala levnou koupel. Během dlouhého pobytu voda působila na špínu. Fyzická aktivita plavání podporovala hygienu dvěma způsoby: cvičila a posilovala svaly a zasloužila se o tělesnou očistu. Další role byla sociabilita.³⁴¹

---

³⁴¹ G. VIGARELLO, *Concepts*, s. 223.

6.2. Sportovní oblečení, vývoj plavek

S rozvojem sportu se začíná objevovat i problematika dámského, ale i pánského oblečení pro sport a tělovýchovu. Není to záležitostí až 19. století. Otázku vhodného oblečení k historickým sportům řešily dámy již dávno v minulosti. Od 16. století se používal speciální oděv pro jízdu na koni. Jeho dámská verze vycházela z mužské a často byla v průběhu historie doplňována kalhotami. Přes kalhoty ovšem dáma oblékala sukni se složitým asymetrickým střihem, protože seděla na koni z boku v dámském sedle. Po staletí se vyvíjel i oblek pro lov a honitbu. I zde se v dámské garderobě mohou objevit kalhoty, dokonce bez sukně.³⁴²

Návrhy na oblečení pro sport se v českých módních časopisech objevují sporadicky od 70. a 80. let, jejich počet značně narůstá v posledním desetiletí 19. století. Sportovní oblečení zažívá v prvním desetiletí 20. století obrat k modernímu stylu a stává se předvojem oděvní reformy. Stále důraznější požadavky na hygienický a pohodlný charakter sportovních oděvů vede k odmítání šněrovaček a k používání empírových a reformních košilových střihů tam, kde se používalo běžné oblečení z pracích trvanlivých látek. Vlivu sportu lze přičíst ústup vleček a zkrácení sukní i zásobování trhu trvanlivými, prachuvzdornými látkami.³⁴³

Koupání a plavání vyžadovalo speciální oblečení, a to především pro ženy. Muži měli dlouhou dobu usnadněnou situaci. Koupání oddělené podle pohlaví totiž umožnilo, že se páni hluboko do 19. století koupali nazí. Jen vojsko mělo už v devatenáctém století svoji „koupací uniformu“, kalhoty ke koleni a tílko.³⁴⁴

Oblečení pro dámy však vyvolalo diskusi v časopise *Journal des Luxus und der Moden* již v roce 1787. Od jednoduchých košilí konce 18. století ženy přešly v následujících prudérních desetiletích ke složitým oděvům se sukněmi a kalhotami, oblékanými na korzet, s bílými či černými punčochami, plátěnými střevíci s vysokým šněrováním a slaměnou podrážkou. Byla to vlastně určitá varianta prádla, jen z pestřejší látky. Protože šlo o materiál nepružný, zakrývající paže i nohy, a tedy

---

³⁴² K. HLAVÁČKOVÁ – E. UCHALOVÁ, *Sport*, s. 3–4.

³⁴³ TAMTÉŽ, s. 6.

³⁴⁴ L. KYBALOVÁ, *Od empíru k druhému rokoku*, Praha 2004, s. 211.

nutně nařasený, neskýtal po namočení nijak vášní pohled na svoji nositelku, byť by její postava byla sebepůsobnější.³⁴⁵

Dlouhé plavky měly chránit nositelku nejen před zvědavými zraky, ale také před slunečními paprsky. Nejspíše ještě neexistovaly účinné opalovací oleje či krémy. Nacházíme pouze recepty na již vzniklé spálení pokožky. *V letě nelze se ubrániti opálenině, která vzniká působením žáru a slunce, a pleť na hnědo, někdy až do černa zbarví. Není s podivem, že dívky i mladé paní všemožně se snaží, aby tuto nemilou barvitost' pleti odstranily.*³⁴⁶ Spálené místo radí potírat syrovátkou, kyselým mlékem s citrónovou šťávou, výluhem heřmánku a blínu nebo šťávou z mořské cibule.

Od 70. let do konce 19. století se modernizace koupacích oděvů omezila na zkrácení rukávů z dlouhých na krátké a kalhot od kotníků ke kolenům. Původně neforemný úbor se pomalu přizpůsobuje proporcím těla.³⁴⁷

Obrat k modernímu stylu nastává až v prvním desetiletí 20. století. Radikální změna u koupacích obleků nastává kolem roku 1910, kdy se téměř obecně používá pánský i dámský trikot bez korzetů. Ve 20. letech se charakter koupacích obleků velmi zjednodušil. Všeobecně se užívaly trikoty z vlněného nebo bavlněného úpletu se širokými ramínky a s krátkými nohavičkami, někdy s páskem, pro silné postavy dvoudílné plavky s kalhotkami a kazakem, některé plavky měly stříh se sukénkou. Dámy, které však trávily více času na břehu než ve vodě, používaly stále ještě skutečné koupací obleky se sukni, šité na míru z plátna nebo klotu.³⁴⁸

Plavky kompletovala řada doplňků, potřebných především do mořských lázní. Patřily k nim sandály, koupací plášť nebo pláštěnka (tzv. káp), nepodšívkové sako z trikotýnu, flanelu nebo mačkaného froté tzv. blaze, impregnovaná hedvábná čapka, plochý japonský slunečník z prací látky do barvy šatů, kabelka na karty, hřeben, zrcátko, pilník a kosmetiku, krém pro rychlé zhnědnutí a současně proti pihám.

---

³⁴⁵ TAMTÉŽ, s. 102

³⁴⁶ Lada, 1895, č. 1, s. 7.

³⁴⁷ L. KYBALOVÁ, Od empiru, s. 193.

³⁴⁸ K. HLAVÁČKOVÁ – E. UCHALOVÁ, Sport, s. 12. (Vývoj plavek viz. obr. 19.–21.)

6.3. Vliv tělovýchovy a sportu na zvyšování úrovně osobní hygieny

Tělesná výchova a sport významnou měrou ovlivnily postoj k tělu, tedy i k osobní hygieně. K jejich rozvoji dochází od poloviny 19. století. Souvisí to s více faktory. Rozvoj předznamenaly celospolečenské změny. Dochází k demokratizaci společnosti, roste úroveň ekonomiky, vzniká fenomén volného času a nezanedbatelná není ani rozmáhající se spolková činnost. Na jednu z nejvyšších příček pyramidy hodnot se dostává zdraví. Pečuje se tedy nejen o ducha, ale také o tělo. Heslo „ve zdravém těle zdravý duch“ platí více než kdy jindy. Imperativem se stává zdatný jedinec s vycvičeným tělem, které vypovídá o dobrém zdravotním stavu. O zdraví se začíná náležitě pečovat. Lékaři a nejen ti upozorňují na správnou výchovu dětí. Už žádné hýčkáání, rozmazlování, absolutní chránění před ovzduším a pohybem. Především dívky jsou osvobozovány od celodenního vysedávání u ručních prací či piána. Tělesné cvičení je protiváhou k namáhavé duševní činnosti. Nejprve se cvičilo na nařízení lékaře, např. se prováděla dechová cvičení pro zvětšení kapacity plic kvůli strachu z tuberkulózy. Později se tato fyzická aktivita vymanila z jeho vlivu. Cvičí se nejen pro zdraví, ale hlavně pro radost. Pohyb lidi těšil, uspokojoval, uvolňoval tělesnou spontaneitu. Stal se součástí moderního životního stylu.

Tělesný pohyb se nezasloužil pouze o tužení těla. Docházelo i k rozvoji duše, morálky i národního cítění. Významným způsobem přispěl i v otázce ženské emancipace, neboť do značné míry narušil stereotyp o somatické méněcennosti ženy.

Zdravé tělo rovná se tělo čisté. Voda je nejvhodnějším prostředkem k jeho pěstění, otužování, prokrvování a obranyschopnosti organismu. Vzrůstající obliba sportu si žádá více prostoru pro realizování. Postupně dochází ke zvýšení počtu plováren, koupališť, bazénů. Lidé mají více možností ke koupání. V případě krytých plováren mohou služeb využít celoročně, tedy i v zimním období, kdy bylo vždy koupání obtížnější. Dnes už asi nezjistíme, zda byl prvotní účel koupele hygienický či rekreační. Někdo se chodil koupat pro zábavu, někdo se šel především umýt, často se spojovalo příjemné s užitečným.

Tělovýchova a sport se také zasloužily o proměnu módy, především dámské, ale i pánské. Reformní oděv se stává praktičtější, ženy se zbavují šněrovaček (definitivně je odkládají s první světovou válkou), konečně si mohou obléknout

kalhoty, kterým předcházely „decentnější“ kalhotové sukně. Oděv se vyrábí z trvanlivějších materiálů se snadnější údržbou, látky jsou prodyšnější, střihy se vyznačují jednoduchostí a účelností. Inspirovala se jimi i móda pro běžné denní nošení. Oblečení je pohodné, nesmí bránit a omezovat v pohybu, ba právě naopak. Oděv se stává hygienickým.

ZÁVĚR

Zvolené téma týkající se osobní hygieny je velice významné, rozsáhlé a podnětné, i když to na první pohled nemuselo být zcela zjevné. Na problematice osobní hygieny lze nastínit např. proměnu mentality lidí, jejich vztah k vlastnímu tělu i okolnímu prostředí, postoj ke vzdělání, reflexi nových vynálezů a převratných vědeckých objevů, překonávání tradicionalistických postojů a názorů. Úroveň osobní hygieny rovněž mnoho napoví o vyspělosti jednotlivých národů.

České země si v otázce hygieny příliš dobře nevedly, ale i jinde v Evropě panovala obdobná situace. První náznaky důslednějších hygienických opatření se objevují v době osvícenství, ale důraznější a systematictější akcent na vykonávání hygieny je otázkou až poloviny 19. století. Do té doby většinou lidem jejich životní úroveň nedovolovala starat se o hygienu, která byla považována za jakousi „vyšší“ hodnotu a dosud nepatřila k základním biologickým potřebám. Lidé bydleli v hygienicky neuzpůsobených domech, ve kterých se snadno šířily různé choroby a epidemie. Situaci navíc zhoršila urbanizace, jež vyvolala hromadné stěhování do měst za prací. Města však nedokázala pojmout tolik nově příchozích osob a muselo se začít jednat o nápravě a nových hygienických opatřeních. Průmyslová výroba však měla i pozitivní účinky, především materiální vzestup obyvatelstva. Ekonomická situace je pouze jedním z předpokladů vykonávání hygieny. Existuje jich však celá řada. Jejich vymezení si vyžádalo takřka polovinu předkládané práce, ale bez tohoto kroku by nebylo možné komplexně pochopit a vyložit celou problematiku osobní hygieny.

Aby došlo k rozšiřování a prohlubování hygienických návyků, společnost musela projít značnými změnami. Lidé postupně překonávali různé předsudky spojené s mytím těla, jako byla např. škodlivost vody na lidský organismus nebo nemravnost nahoty při koupeli. Religiózní společnost rovněž upřednostňovala péči o duši než o tělo. Za pozvolným rozptylováním obav a pověr týkajících se tělesné očisty stojí především rozšiřující se vzdělanost. Poučení rodiče začali důsledněji pečovat o zdraví, a tedy i hygienu nejen svou, ale i svých potomků. Správné hygienické návyky dětem vštěpovaly také školy a předškolní instituce.

O zlepšení hygienické situace se značnou měrou zasloužila věda, především zdravotnictví, které odůvodnilo, ba dokonce ospravedlnilo, důležitost pravidelného mytí. Lékaři neúnavně apelovali na nejširší vrstvy obyvatel a seznamovali je se svými novými poznatky. Významnou měrou přispěla moderní balneologie, jež se zasloužila o zvědečtění lázeňství, které nyní bylo úspěšnější a dosahovalo jistějších výsledků. Lázeňským lékařům se podařilo rozptýlit poslední obavy ze škodlivosti vody a naopak přesvědčili návštěvníky o jejích blahodárných a léčebných účincích na lidský organismus.

Průmyslová výroba a pokroky v technických odvětvích umožnily či zjednodušily provádění hygieny. Od 80. let je do domácností zaváděn vodovod, který eliminuje obtížnou donášku vody z kašen. Jednotlivé domy jsou postupně odkanalizovány a opatřovány moderním příslušenstvím, tedy koupelnou a splachovacím záchodem. Architektonické plány začínají počítat se samostatnou místností pro koupel od konce 19. století. K rozšiřování počtu koupelen dochází velmi zvolna, za zcela samozřejmou součást bytu se považuje až v meziválečném období, v nejzazším případě kolem poloviny 20. století.

O důležitosti hygieny jsou jako první přesvědčeni měšťané, kteří vedle zdravotního hlediska chápou upravený zevnějšek, tedy i čisté tělo, za symbol svého sociálního postavení. Snaží se napodobovat životní styl aristokratů, kteří mají největší množství prostředků na reprezentaci svého vysokého společenského statutu a jako první si např. nechávají přestavovat svá sídla a vybavují je moderním hygienickým zařízením. Společnost si však začíná uvědomovat, že hygienická opatření jsou účinná jen tehdy, týkají-li se všech obyvatel, tedy i těch nejhudších vrstev. Součástí snah o zlepšení životních podmínek spodních vrstev populace se od poloviny 19. stávají lidové lázně, které nahrazovaly chybějící domácí koupelnu. Jejich počet se zvyšuje kolem přelomu století. Zvyk pravidelné koupele se tedy šířil mezi stále větší okruh lidí. Tento proces byl však velice pozvolný a ještě před první světovou válkou si ho neosvojili všichni lidé.

Značnou roli ve zvyšování úrovně osobní hygieny sehrála rozšiřující se tělovýchova a sport. Jejich zásluhou postupně dochází k rehabilitaci těla, které si zaslouží stejnou pozornost jako duševní stránka člověka. Voda se stává nejvhodnějším prostředkem k jeho pěstění, otužování a prokrvování. Se vzrůstající

oblíbenou plavání a koupání se zvyšuje počet plováren, koupališť a bazénů. Lidé mají více možností ke koupeli a v případě krytých plováren jich mohou využívat i v zimě, tedy v době, kdy bylo koupání obtížnější. Tělesný pohyb lidí těšil a uspokojoval. Postupně se stával součástí moderního životního stylu a setrval jím i dodnes.

Celý proces prohlubování osobní hygieny byl součástí modernizačních snah tehdejší společnosti. Konzervativnější lidé, uvyklí svým stereotypům a zaběhnutému způsobu života, se jen těžko přizpůsobovali novým nárokům a požadavkům. Postupně si však čím dál více občanů uvědomovalo, že je tento vývoj nevyhnutelný, pokud se chtějí dostat na úroveň západní Evropy a stát se samostatným a soběstačným národem.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

Dobová odborná literatura

Anna BAYEROVÁ, Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí, Praha, b.r. (1907?)

Klemeňa HANUŠOVÁ, Dívčí tělocvik. Výklad, methodika a příklady cvičení prostných pro ústavy učitelské, školy a ústavy tělocvičné, Praha 1877.

Alexander HOFBAUER – Václav KOLÁTOR, Lázně. Stavba lázní, koupališť a plováren, jejich úprava a zařízení, Praha 1935.

Pavel JANÁK, Sto let obytného domu nájemného v Praze, Praha 1933.

Gustav KABRHEL, Hygiena vody, Praha 1927.

Gustav KABRHEL, Zdravověda, Praha 1922.

Josef KLIKA, Malá zdravotní věda. Prosté výklady o lidském těle a jeho ošetřování, Tábor 1886.

Filip Stanislav KODYM, Úvod do zdravotní vědy, Praha 1869.

Filip Stanislav KODYM, Zdravověda čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a k tomu dlouhého věku dosáhnouti mohl, Praha 1853.

Richard KUSÝN, Rozpočty staveb pozemních a odhady budov. Znalecký návod k sestavování rozpočtův a odhadování staveb pozemních I, Praha b. r. (1909?).

Karel MALÝ, Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní věda, Praha b. r. (1912?).

Duchoslav PANÝREK, Malincí nepřátelé. O nákaze a nemocech nakažlivých, zvláště u dětí, Praha 1907.

Duchoslav PANÝREK, Než přijde lékař. Na paměť nemocným pro první chvíle, Praha 1906.

Duchoslav PANÝREK, Psáno ženám. Lékařské causerie, Praha, b. r .

Duchoslav PANÝREK, Visity. Řada prostonárodních článků z lékařství, Praha 1894.

Vladimír PREININGER, Zdravotnictví našich příbytků, Praha 1895.

Emil ŠEDIVÝ, Dějiny kosmetiky, Praha 1921.

Vilém ŠEL, Domácí lékařství. K užítku lidu našeho sepsal Vilém Šel, Praha 1874.

Vilém ŠEL, Zdravověda, Praha 1904.

Honorata ZAPOVÁ, Nezabudky. Dar našim pannám, Praha 1870.

Naučné slovníky

B. Kočího Malý slovník naučný I, (1925); II, (1929).

Komenského slovník naučný V, Praha 1938.

František Štěpán KOTT, Česko–německý slovník I, Praha 1878.

Masarykův slovník naučný I, (1925); V, (1931); VII, (1933).

Ottův slovník naučný VI, (1893); XIV, (1899); XX (1903); XXVI, (1907); XXVII, (1908).

Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému III, sv. 2, Praha 1935.

František Ladislav RIEGER, Slovník naučný II, (1862); III, (1863); VI, (1865, 1867).

Vladimír TEYSSLER – Václav KOTYŠKA, Technický slovník naučný VIII, Praha 1932.

Editované prameny

Jiří Stanislav GUTH–JARKOVSKÝ, Společenský katechismus, Praha 1992.

Ignát HERRMANN, Před padesáti lety. Drobné povídky z minulosti I–IV, Praha 1926–1939.

Antonie KAVALÍROVÁ, Paměti babičky Kavalírové, Praha 1993.

Anna LAUERMANNOVÁ–MIKSCHOVÁ, Lidé dob minulých. Kniha lidských a básnických osudů, Praha 1941.

František RADA, Když se psalo c. k. Ze života Českých Budějovic na počátku století, České Budějovice 1966.

Marie STRETTIOVÁ, O starých časech a dobrých lidech, Praha 1940.

Karolína SVĚTLÁ, Upomínky, Praha 1901.

Renáta TYRŠOVÁ, Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce I, Praha 1927.

Vladimír VONDRÁČEK, Lékař vzpomíná (1895–1920), Praha 1978.

Dobový tisk

Časopis lékařův českých 1 (1862), 3 (1864), 29 (1890).

Lada (1895), (1900 – 1903).

Modní svět 23 (1901), 24 (1902), 29 (1907).

Sokol 4 (1874), 6 (1876).

Zdraví lidu. Časopis pro zdravotnictví 1 (1909), 5 (1912).

Ženské listy 15 (1887), 16 (1888), 22 (1894), 23 (1895), 25 (1897).

Ženská revue 1 (1905), 2 (1906), 3 (1907).

Ženský svět 1 (1897), 3 (1898), 6 (1902), 7 (1903).

Literatura

Marie BENEŠOVÁ, Česká architektura v proměnách dvou staletí 1780–1980, Praha 1984.

Daniela BRONCOVÁ, Historie kanalizací. Dějiny odvádění a čištění odpadních vod v Českých zemích, Praha 2002.

Petr BRUNECKÝ, Dějiny a bydlení, Brno 2003.

Stanislav BURACHOVIČ – Stanislav WIESER, Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Praha 2001.

Alain CORBIN, Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století, Praha 2004.

Dějiny hmotné kultury II, sv. 2, Praha 1997.

Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996.

Ludmila DUFKOVÁ, Osobní hygiena na šlechtických sídlech, Brno 2003.

Richard van DÜLMEN, Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století), Praha 1999.

Umberto ECO, Dějiny krásy, Praha 2005.

Marcela C. EFMERTO VÁ, České země v letech 1848–1918, Praha 1998.

Jana ENGLOVÁ, Žena devatenáctého století v dokumentech, Ústí nad Labem 2003.

Jana ENGLOVÁ, Život v 19. století. Sbírk a dokumentačních materiálů, Ústí nad Labem 2001.

- Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (eds.), Člověk na Moravě 19. století, Brno 2004.
- Václav FROLEC – Josef VAŘEKA, Lidová architektura, Praha 1983.
- Pavel HARTL – Helena HARTLOVÁ, Psychologický slovník, Praha 2000.
- Jaroslav HEROUT, Slabikář návštěvníků památek, Pardubice 2001.
- Konstantina HLAVÁČKOVÁ – Eva UCHALOVÁ, Sport a móda. Obecní dům a Uměleckoprůmyslové museum v Praze 30. 6. – 12. 9. 2004, Praha 2004.
- Pavla HORSKÁ, Naše prababičky feministky, Praha 1999.
- Jaroslav JÁSEK, Od rigolu po stoku, od žumpy po čistírnu odpadních vod, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 2, s. 11–16.
- Šárka JIROUŠKOVÁ, Koupelna a záchod od středověku k dnešku, Dějiny a současnost 25, 2003, č. 2, s. 17–20.
- Daniel KOVÁŘ, Lázeňství na Českobudějovicku, Jelmo 1996.
- Jaroslav KRÍŽ, Hygiena na přelomu století, Hygiena 45, 2000, č. 3, s. 160–166.
- Vladimír KRÍŽEK, Obrazy z dějin lázeňství, Praha 2002.
- Ludmila KYBALOVÁ, Doba turnýry a secese, Praha 2006.
- Ludmila KYBALOVÁ, Od empiru k druhému rokoku, Praha 2004.
- Jacques LE GOFF – Nicolas TRUONG, Tělo ve středověké kultuře, Praha 2006.
- Milena LENDEROVÁ, K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století, Praha 1999.
- Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Hana DOUŠOVÁ, Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století I. Dějiny hmotné kultury, Pardubice 2001.
- Milena LENDEROVÁ – Marie MACKOVÁ – Zdeněk BEZECNÝ – Tomáš JIRÁNEK, Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století II. Život všední i sváteční, Pardubice 2005.

- Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou, Praha 2006.
- Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, Radostné dětství? Praha – Litomyšl 2006.
- Jitka LNĚNIČKOVÁ, České země v době předbřeznové 1792–1848, Praha 1999.
- Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914, Opava 2002.
- Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK – Blanka SOUKUPOVÁ (edd.), Studie k sociálním dějinám 11, Praha–Opava 2004.
- Alena NACHTMANNOVÁ, Spodní prádlo raného baroka. Sonda do šatníku staroměstských měšťanů, KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny, 1999, č. 2, s. 38–48.
- Milan NAKONEČNÝ, Motivace lidského chování, Praha 1996.
- Milan NAKONEČNÝ, Základy psychologie, Praha 1998.
- Ladislav NIKLÍČEK – Irena MANOVÁ, Česká hygiena na přelomu 19. a 20. století. Dějiny vědy a techniky 3, 1981, č. 14, s. 146–156.
- Obrazová encyklopedie módy, Praha 1973.
- Věra OLIVOVÁ, Lidé a hry. Historická geneze sportu, Praha 1979.
- Věra OLIVOVÁ, Odvěké kouzlo sportu, Praha 1989.
- Michelle PERROT, A history of private life IV. From the Fires of Revolution to the Great War, Cambridge 1990.
- Jiří PEŠEK, Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920, Praha 1999.
- Lydia PETRÁŇOVÁ, Ke studiu oděvu lidových vrstev měst a venkova od 16. do poloviny 18. století, Český lid 81, 1994, č. 3, s. 201–216.
- Věra ROZSÍVALOVÁ a kol., Krása očima staletí, Hradec Králové 1996.

- Heinz SCHOTT, *Kronika medicíny*, Praha 1994.
- Jitka SCHŮTOVÁ – Marek. WAIC (edd.), *Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších střeoevropských zemích. Vznik a vývoj do druhé světové války*, Praha 2003.
- Petr SOKOL, *Záchody a hygienické cítění ve středověku a raném novověku*, *Dějiny a současnost* 22, 2000, č. 6, s. 6–10.
- Jiří SOMMER, *Malé dějiny sportu aneb o sportech našich předků*. Olomouc 2003.
- Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zeních*, Praha 2004.
- Marie SVOBODOVÁ, *Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století*, *Stavba* 10, 2004, č. 2, s. 34–41.
- Radek ŠIROKÝ, *Příspěvek k vývoji záchodů ve vesnickém prostředí. Kopidlo, okres Plzeň – sever*, *KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny*, 1999, č. 1, s. 39–46.
- Radomil ŠOLC, *Kam i císař pán chodil pěšky*, Praha 1998.
- Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III*, Praha 2003.
- Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 1, s. 7–11.
- Eva UCHALOVÁ, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997.
- Vladislava VALCHÁŘOVÁ, *Homo Technicus, homo hygienicus. Sanitární technika v Praze kolem roku 1900*, *Dějiny a současnost* 25, 2003, č. 2, s. 21–23.
- Georges VIGARELLO, *Concepts of Cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge, 1988.
- Věra VOKÁČOVÁ, *Lavabo – flakon. Hygienické náčiní pěti staletí*, Praha 1976.
- Martin VOKURKA – Jan HUGO, *Velký lékařský slovník*, Praha 2004.

Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, Jak se žilo za časů Františka Josefa I., Praha 1996.

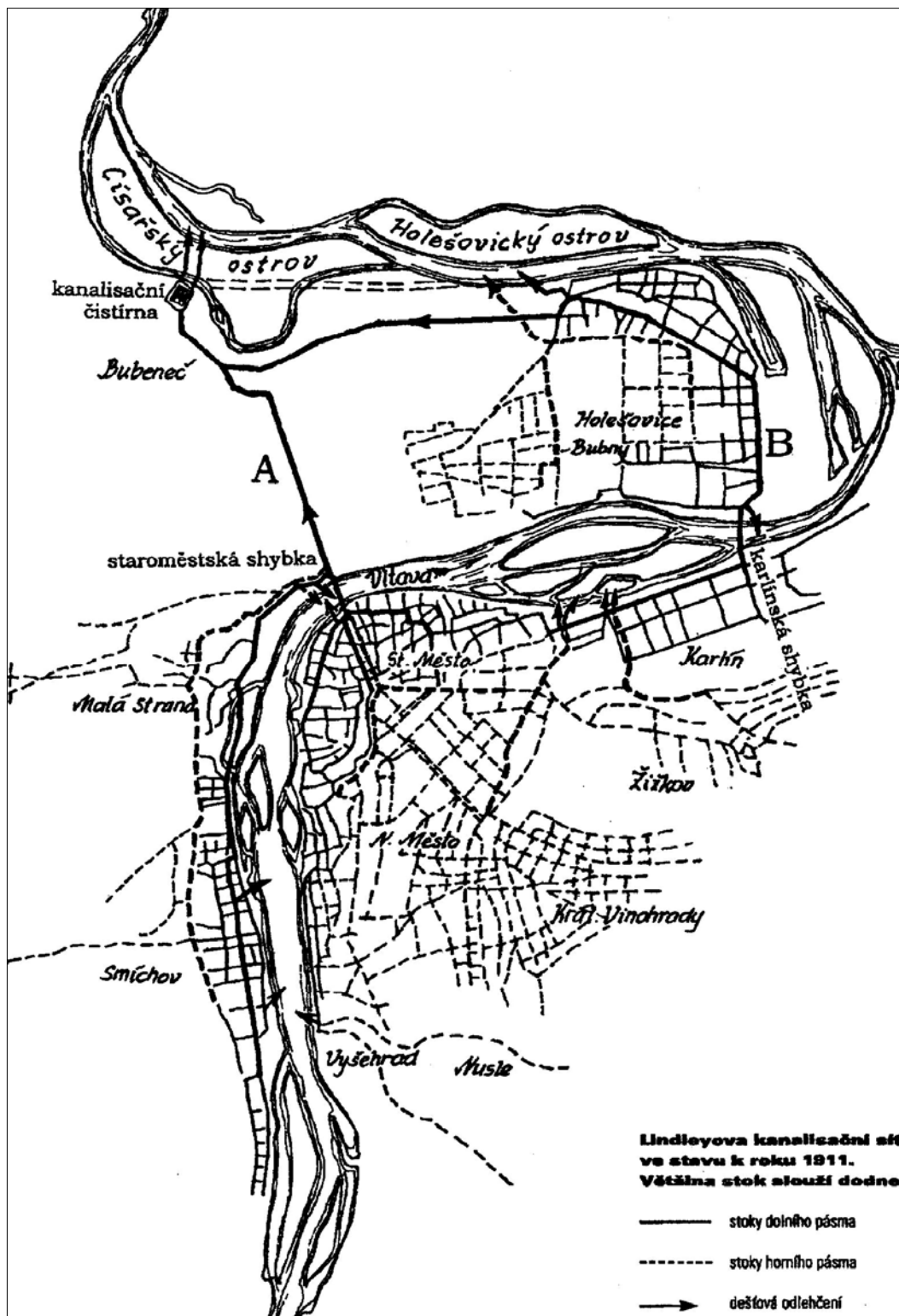
Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, Počátky reklamy v Čechách, Dějiny a současnost 20, 1998,
č. 5, s. 24–29.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Seznam příloh

- obr. 1. Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III, Praha 2003, s. 387.
- obr. 2. Ludmila DUFKOVÁ, Osobní hygiena na šlechtických sídlech, Brno 2003,
nestr.
- obr. 3. TAMTÉŽ, nestr.
- obr. 4. Richard KUSÝN, Rozpočty staveb pozemních a odhady budov. Znalecký
návod k sestavování rozpočtův a odhadování staveb pozemních I, Praha b. r.
(1909?), s. 580–581.
- obr. 5. TAMTÉŽ, s. 574–577.
- obr. 6. TAMTÉŽ, s. 582, 588.
- obr. 7. Anna BAYEROVÁ, Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví
a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc
ku porodu a ošetřování dítek, Praha, b.r. (1907?), nestr.
- obr. 8. Pohlednice z Uměleckoprůmyslového muzea v Praze.
- obr. 9. Foto J. K. (výstava Čistota – půl zdraví aneb Péče o lidské tělo od pravěku
po současnost, Muzeum Kroměřížska, 2006.)
- obr. 10. Karel MALÝ, Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní
zdravověda, Praha b. r. (1912?), s. 47.
- obr. 11. TAMTÉŽ, s. 49.
- obr. 12. A – Anna BAYEROVÁ, Žena, s. 108; B – TAMTÉŽ, s. 102.
- obr. 13. Ludmila Kybalová, Doba turnýry a secese, Praha 2006, s. 125.

- obr. 14. A – Anna Bayerová, *Žena*, s. 117; B – TAMTÉŽ, s. 531.
- obr. 15. Alexander HOFBAUER – Václav KOLÁTOR, *Lázně. Stavba lázní, koupališť a plováren, jejich úprava a zařízení*, Praha 1935, s. 42.
- obr. 16. TAMTÉŽ, nestr.
- obr. 17. Gustav KABRHEL, *Zdravověda*, Praha 1922, nestr.
- obr. 18. Alexander HOFBAUER – Václav KOLÁTOR, *Lázně*, s. 194.
- obr. 19. Konstantina HLAVÁČKOVÁ – Eva UCHALOVÁ, *Sport a móda. Obecní dům a Uměleckoprůmyslové museum v Praze 30. 6. – 12. 9. 2004*, Praha 2004, s. 5.
- obr. 20. *Modní svět* 29, 1907, č. 10, s. 75.
- obr. 21. Konstantina HLAVÁČKOVÁ – Eva UCHALOVÁ, *Sport*, s. 12.
- obr. 22. A – Anna Bayerová, *Žena*, s. 119; B, C – *Modní svět* 24, 1902, č. 9.

obr. 1. Lindleyova kanalizační síť v Praze (1911).

obr. 2. Toaletní souprava (Kláštorec 2. polovina 19. století).

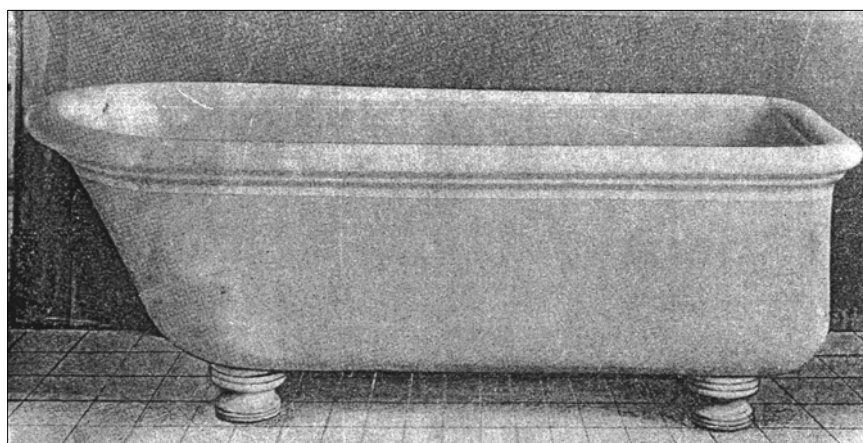
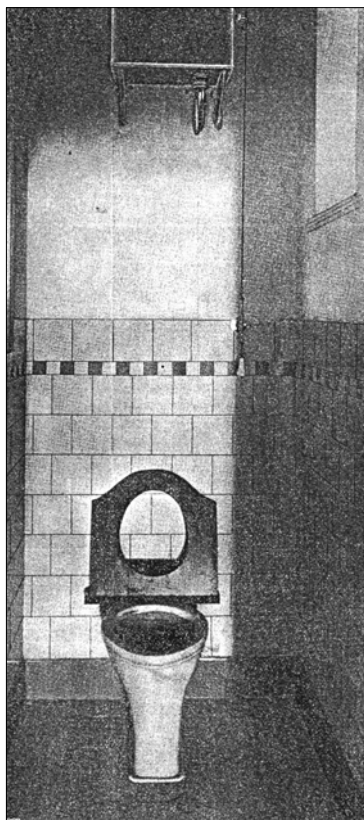
obr. 3. A – Židle–klozet, poslední čtvrtina 18. století; B – Noční stolek s přenosným WC, konec 18. století; C – Přenosné WC, Rakousko kolem poloviny 19. století.

obr. 4. Sortiment umyvadel, počátek 20. století.

obr. 5. Sortiment klozetů a pisoárů, počátek 20. století.

obr. 6. Dobový záchod, koupelna a vana, počátek 20. století

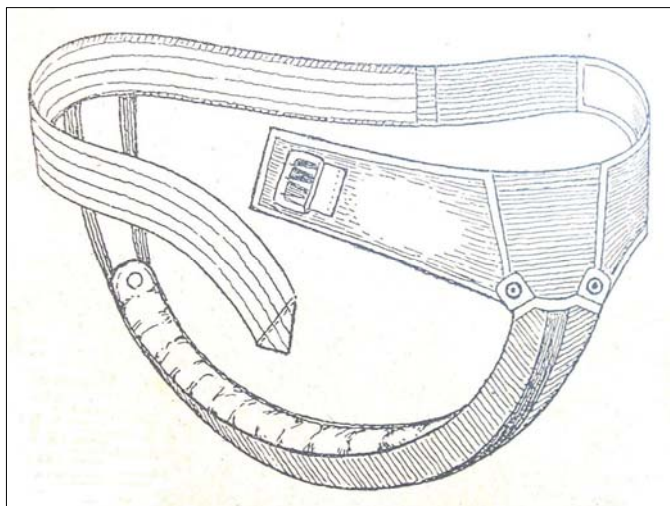
obr. 7. Různé způsoby koupele, počátek 20. století.

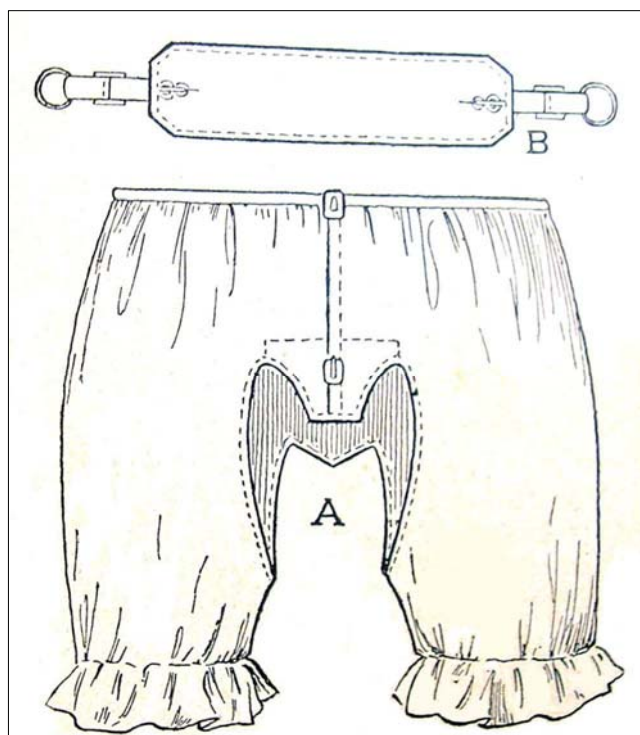
obr. 8. Reklama na Korunní mýdlo (plakát z Uměleckoprůmyslového muzea, Čechy kolem roku 1900).

obr. 9. Reklama na Schichtovo mýdlo s jelenem.

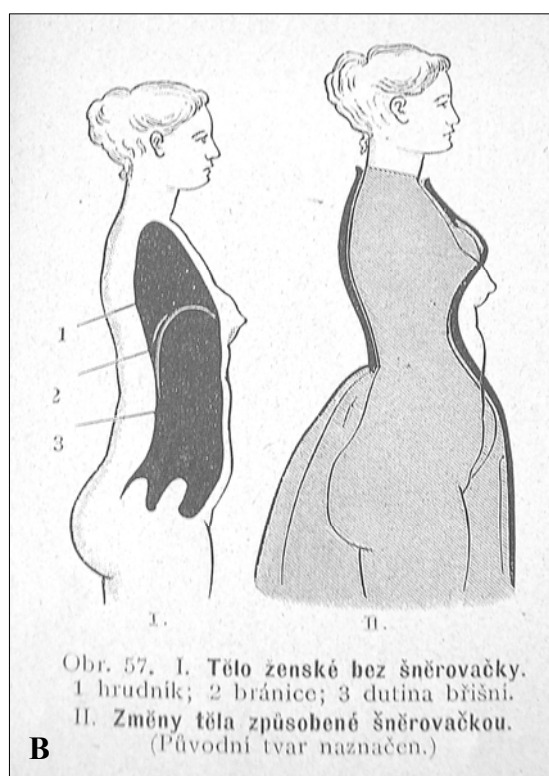
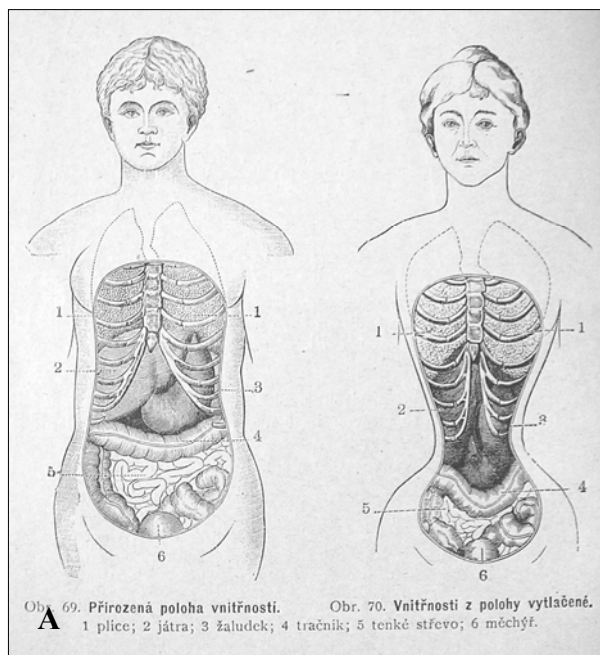

obr. 10. „Ochranný pás při čmýře“, počátek 20. století

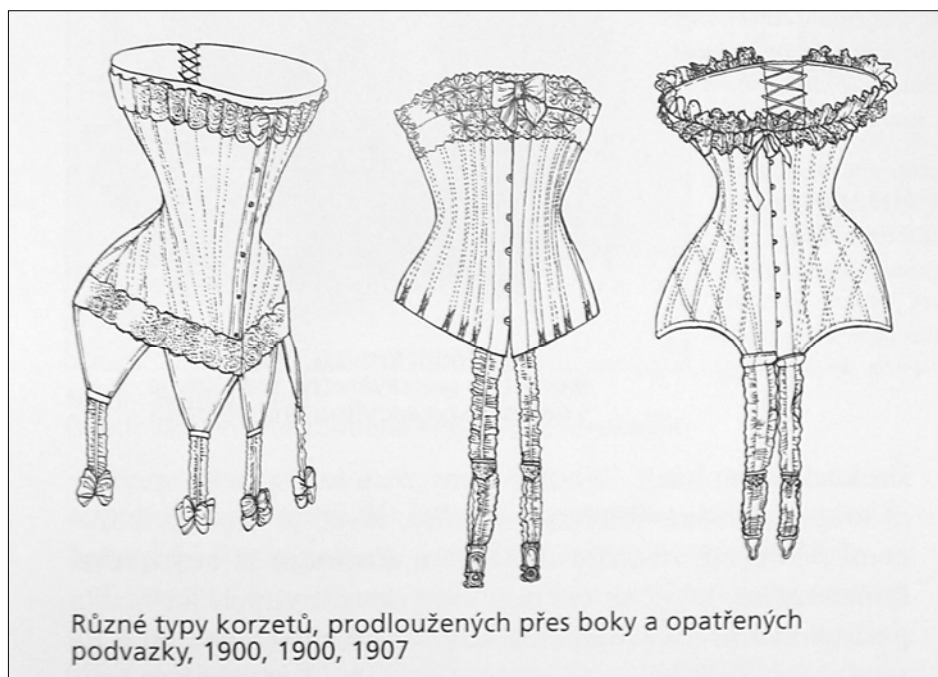

obr. 11. „Ochranné kalhoty při čmýře“ A – kalhoty s vystřiženou střední částí, B – páska
počátek 20. století

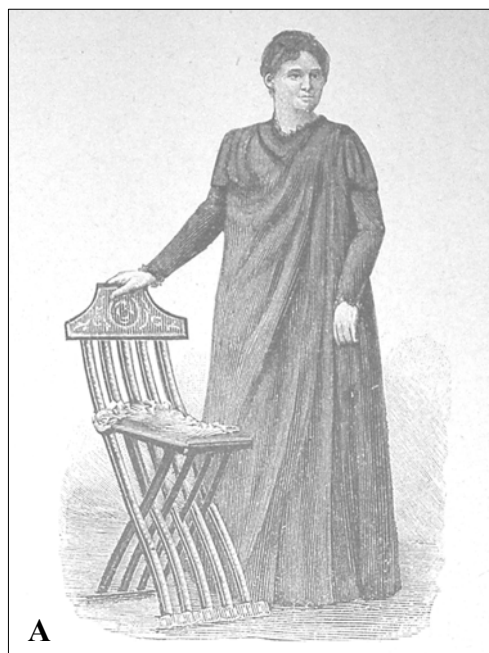

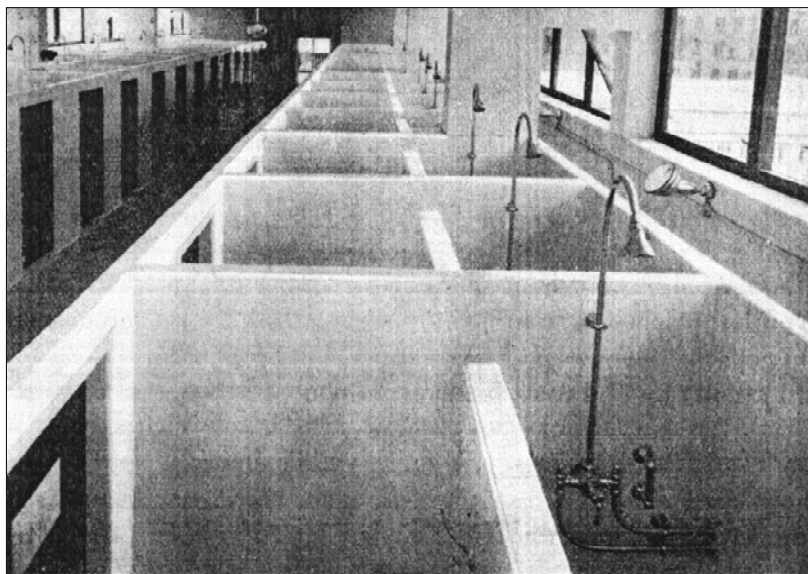
obr. 12. Deformace těla, způsobená šňerovačkou.

obr. 13. Různé druhy korzetů (1900–1907).

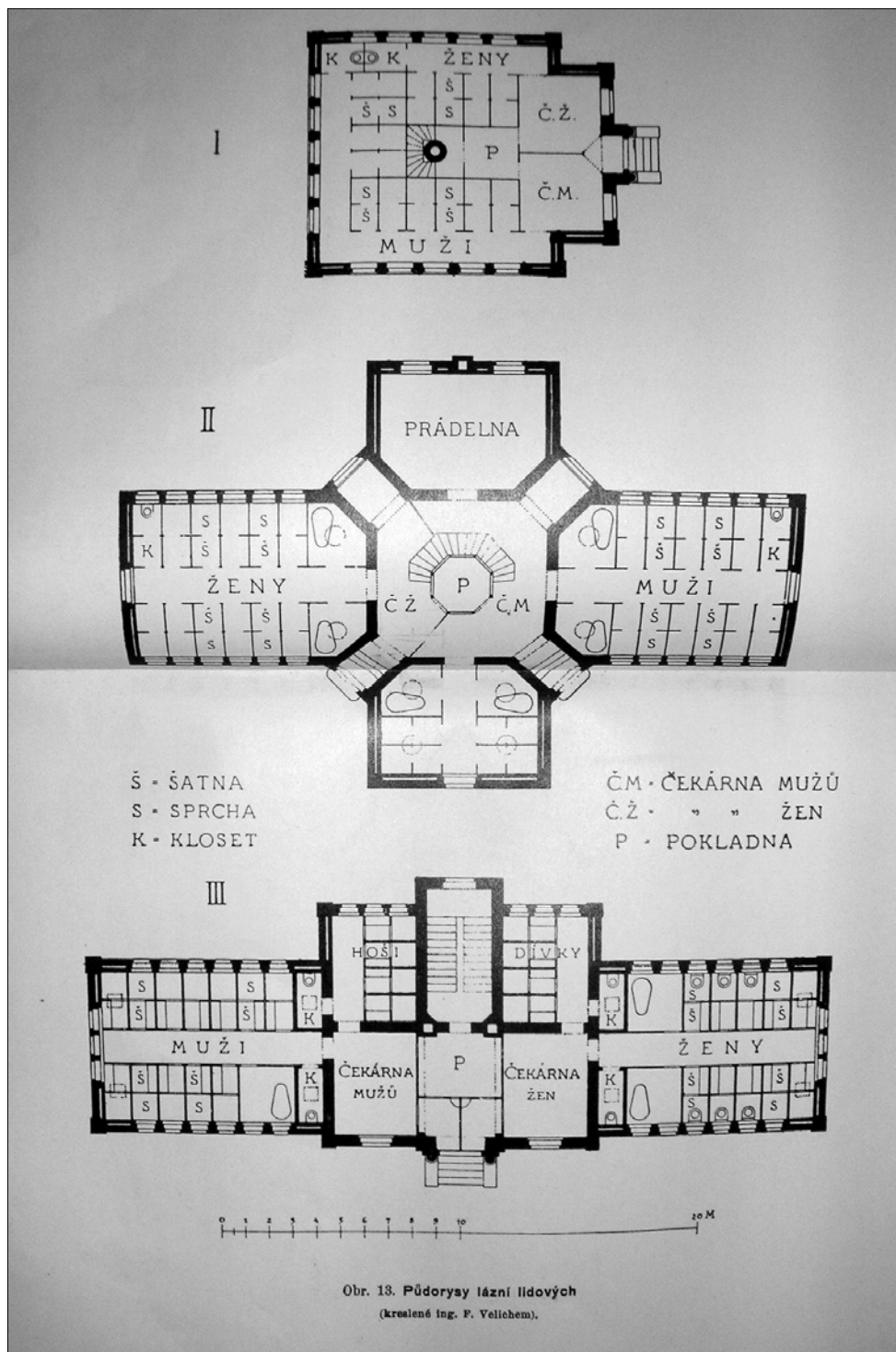
obr. 14. A – Reformní oděv pro ženy, B – reformní oděv pro dívky, počátek 20. století.

obr. 15. Sprchové lázně. Ze střední chodby (vlevo) jsou přístupné dvojdílné kabiny. Přední část tvoří svlékárna s věšáky, zadní část je „očistná cela“ se sprchou (Městské lázně v Brně–Zábrdovicích).

obr. 16. Sprchy s bazénem v městských lázních v Hradci Králové.

obr. 17. Půdorys lidových lázní (kreslené ing. F. Velichem).

	Čechy	Morava	Slovensko	Podkarp. Rus	Celkem
Počet obcí	510	200	116	32	858
<i>I. Koupaliště a plovárny:</i>					
a) přirozené	360	94	36	6	496
b) umělé	165	101	33	0	299
c) sportovně zařízené	15	10	10	0	35
<i>II. Lázně kryté:</i>					
d) očistné	73	34	51	26	184
e) parní	54	22	11	1	88
f) zimní plovárny	22	2	1	0	25
<i>III. Léčebné a klimatické</i>	28	8	38	6	80
Celkem	717	271	180	39	1207
<i>IV. Volná koupaliště</i>	346	308	24	23	701

obr. 18. Statistika počtu plováren, lázní a koupališť z 30. let 20. století.

obr. 19. Pánský koupačí trikot (Čechy 1900) a dívčí koupačí oblek (Čechy 1890).

věrka na knoflíky v předním středu. Nohavice se 6 cm nad dol. okrajem obryšují v náběru a zde okrášlí 2 cm š. proužkem z látky. Námořnický límec se obráceně nasadí. Náprsník s vyšitou, bílou kotvou se na pravo podstehuje, na levo podpiná knoflíky. Zauzlená vázanka, 3 cm š., zašpičatělý pás.
28 a 22. Oblek do koupele s empirovým životem pro dívky 8—10leté. Na obleku do koupele, zhotove-

20. Zásлона a lehkým vyšívaním na rúži na klobúk. — Vyšívaní ve skut. veľkosti: obr. 19. — Rozměr: 92:112 cm.

23. Oblek do koupele pro dívky 14—16leté.
nými nohavicemi a se skrytou závěrkou na knoflíky v předním středu se napřed i v zadu doplní sedlovými díly z dvojité látky. K sedlu se přistřihne 12 cm dl. patky, jež se přes sebe křížem přepínají stisk. knoflíky. Ozdoba prýmků a vyšitá kotva. Čtyři prýmků kráší rukávek, jež končí 3 cm š. náběru. Nohavice se obryšují v 7 cm vys. náběru. Závorky z látky přiléhají 7 cm š., 105 cm dl. šerpa.
33 a 34. Eleganční úbor z dykty a kraje. Bílá dykta s černými proužky tvořila materiál na vzácně vkusném úboru. Napřed 12 cm, v zadu 14 cm hluboké sedlo ze špacítl. látky na šířoně doplňuje v zadu se zapín., podšívkový život z bílého mullu. Stojatý

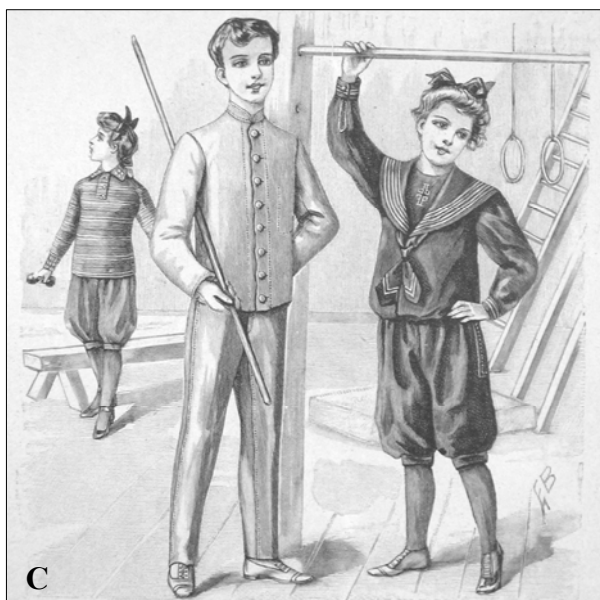
21. Zadní pohled k obr. 27. 22. Přední pohled k obr. 28. 23. Plášť do koupele s kapucí pro dívky 12—14leté. Střih: příl. čís. XIII. 24. Čapka do koupele. Střih: příloha, čís. XIV. 25. Koupací oblek s příjímác. šátkem pro dívky 9—11leté. Stř. : příl. č. XI. 26. Koupací oblek pro děti 3—4leté. Střih a popis: příloha, čís. XII. 27. Koupací oblek s námořnickým límcem pro dívky 6—8leté. Zadní pohled, obr. 21. 28. Koupací oblek s empirovým životem pro dívky 8—10leté. Přední pohled, obr. 22.

obr. 20. Koupací oděvy pro dívky (1907).

obr. 21. Pánský koupací trikot (Čechy 1910–1920) a dámský koupací trikot (Čechy 1920–1930)

obr. 22. Oděv určený pro tělocvik, počátek 20. století.